

Γ. Μ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ

(Σελ. 489—512)

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ (*)

*Κύριε Ὑπουργέ, κυρίαί και κύριοι,
ἀγαπητοί φοιτηταί,*

Ἡ ἑναρξίς τῶν μέσων αἰῶνων καθορίζεται ἀπό τήν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ μέ κριτήρια πολιτικά και πνευματικά, συμπίπτει δ' ὡς γνωστόν μέ τήν κατάρρευσιν και τήν διάλυσιν τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους και μέ τήν ἐξαφάνισιν τοῦ ἀρχαίου πνεύματος. Εἶναι μία μακρά χρονική περίοδος εἰς τήν ἱστορίαν τῶν ἀνθρωπίνων, περίοδος μελανή, καθ' ἣν εἶχε δύσει ὁ ἑλληνορρωμαϊκός κόσμος, εἶχον λησμονηθῆ αἱ ἀπαράμιλλοι πνευματικά ἀξίαι αἱ ἐκπηγάσασαι ἐκ τῶν Ἀθηνῶν και ἐκ τῆς Ρώμης, ἡ δ' ἐπίδοσις εἰς τὰ γράμματα και εἰς τὰς καλὰς τέχνας ἦτο σχεδόν μηδαμινή. Ἀπό πλευρᾶς ὅμως κοινωνικῆς και ἠθικῆς ἡ σκοτεινή διὰ τήν ἀνθρωπότητα ἐποχή εἶχεν ἀρχίσει αἰῶνας τινάς πρό τοῦ συμβατικοῦ ἐκείνου χρόνου ἐναρξέως τοῦ μεσαίωτος. Εἶχον ἤδη σημειωθῆ ἔκδηλα συμπτώματα κοινωνικοῦ και ἠθικοῦ μεσαίωτος, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ Ρώμη ἐκυριάρχει εἰσέτι καθ' ὅλην τήν ἀπέραντον αὐτῆς ἐπικράτειαν, τὰ δὲ γράμματα και αἱ τέχναι και ἡ φιλοσοφική διανόησις ἐκαλλιεργοῦντο εἰσέτι εἰς βαθμὸν ἀξιόλογον, δὲν εἶχε δ' ἀκόμη παύσει ἡ ἀρχαία ἑλληνική παιδεία νὰ ἐκπέμπῃ τὸ φῶς τῆς εἰς τὸν γνωστόν τότε κόσμον. Ἦσαν οἱ χρόνοι τῶν αὐτοκρατόρων, χρόνοι συμβολιζόμενοι ἀπὸ τήν λατρείαν τῆς ὑλικῆς ἰσχύος, χρόνοι σκληροί, χωρὶς Θεὸν εἰς τήν ψυχὴν των και χωρὶς ἔλεος διὰ τὸν ἄνθρωπον. Αἱ παλαιαὶ ἀρεταὶ τῆς ἐποχῆς τῆς δημοκρατίας εἶχον ἐξαφανισθῆ πανταχοῦ σχεδόν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι εἶχον ὑποστῆ θλιβεράν πτώσιν, ἐν γένει δὲ δὲν ἀπέμενε πλέον τίποτε ἀπὸ τήν πνευματικὴν ἐκείνην

(*) Ὁμιλία ὀργανωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Χριστιανικοῦ Ὁμίλου Φοιτητῶν και γενομένη εἰς τήν αἴθουσαν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 29ῇ Ἰανουαρίου 1953, παρουσία τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας κ. Καλλιᾶ, τοῦ ἐπιτίμου Προέδρου τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας κ. Π. Πουλίτσα και πλείστον καθηγητῶν τῶν Σχολῶν Φιλοσοφικῆς και Θεολογικῆς. Ἐπρολόγισεν ὁ καθηγητὴς κ. Π. Μπρατσιώτης. Τὴν ἐπομένην ἡ ὁμιλία ἐπανελήφθη εἰς τήν Ἀριστοτέλειον Αἴθουσαν τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν χάριν τῶν φοιτητῶν αὐτῆς.

Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας πρβλ. μεταξύ πολλῶν ἄλλων Th. Hæcker, *Christentum und Kultur*, 1927. J. Dierkes, *Kultur und Religion*, 1925. J. Maritain, *Religion et culture*, 1930. H. v. Soden, *Christentum und Kultur*, 1933. H. G. Wood, *Christianity and civilisation*, Cambridge, 1943 κλπ. Παρ' ἡμῖν Λ. Φιλιππίδου, *Θρησκεία και ζωή*, 1938. Εἰρηναίου (ἐπισκόπου Σάμου) *Θρησκεία και ἐπιστήμη*, 1939. Π. Μπρατσιώτου, *Χριστιανισμὸς και πολιτισμὸς*, 1941 κ. ἄ.

ἀτμόσφαιραν, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶχεν ἐπὶ αἰῶνας σφυρηλατηθῆ εἰς τὸ παρελθὸν τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης. Ὁ τρυφηλὸς βίος καὶ ἡ κραিপάλῃ εἶχον διαδεχθῆ τὰ παλαιὰ λιτὰ ἤθη τῶν προγόνων, αἱ πολιτικαὶ συνωμοσίαι καὶ αἱ δολοφονίαι ἦσαν καθημεριναὶ καὶ ὁ αὐτοκρατορικὸς οἶκος ἔδιδε τὸ παράδειγμα εἰς τὰς ἐγκληματικὰς πράξεις, εἰς τὰς ἀγριότητας καὶ εἰς τὴν ἔκλυσιν τῶν ἠθῶν. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν εἶχεν ὀλοσχερῶς ἐκλίπει. Χωρὶς καμμίαν διαδικασίαν πατρίσιοι καὶ αὐλικοὶ ἐθανατοῦντο κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος, μὲ τὴν ἐλαχίστην ὑπόψιν ὅτι διέκριντο δυσμενῶς ἔναντι αὐτοῦ. Ἡ θυσία χιλιάδων ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων οὐδένα συνεκίει. Ἦτο ἓν εἶδος ἀθλοπαιδιᾶς. Ἐνώπιον τοῦ θεοποιηθέντος αὐτοκράτορος, τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ ὄγλου, εἰς τὰ ἀμφιθέατρα, ἄνθρωποι ἀθῶοι ὠδηγοῦντο εἰς τὸ μαρτύριον, ἐρίπτοντο εἰς τὰ θηρία ἢ ἐθανατοῦντο ἐπὶ τῆς πυρᾶς. Τὸ ἰδεῶδες τῆς πραγματώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας, ὅπερ ὁ Σωκράτης καὶ ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία εἶχον θέσει ὡς ἓν ἐκ τῶν κυριωτέρων θεμελίων τῆς διδαχῆς των, εἶχε παραμερισθῆ, τὸ περὶ δικαίου καὶ ἠθικῆς κοινὸν αἴσθημα εἶχε σβεσθῆ καὶ ὁ κοινωνικὸς βίος εἰς τὸ σύνολόν του ἐφάνετο φερόμενος πρὸς πλῆρες ναυάγιον.

Μέσα εἰς ἓν τοιοῦτον ζοφερὸν πνευματικὸν περιβάλλον ἠκούσθη ἐξ ἀνατολῶν τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας. Ὑψηλότερον καὶ εὐγενέστερον ἀπὸ τὰς ὠραιότερας ἐξάρσεις τῆς πλατωνικῆς ἰδέας κατὰ τὰς λαμπρὰς ἡμέρας τῶν Ἀθηνῶν, ἔφερον εἰς τὸν κόσμον ἰδανικὰ πρωτάκουστα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀσυγκρίτως δ' ἀνώτερα ἐκείνων ἄτινα ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελῶσι τὴν οὐσίαν οἰουδήποτε φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὰ μεγαλύτερα ἐκ τῶν τελευταίων τούτων ἐξεπήγαζον ἀπὸ τὸ πνεῦμα τὸ ἀνθρώπινον, ἐνῶ τὸ νέον ἐξ ἀποκαλύψεως φῶς ἐφάνετο ἐξ ἀρχῆς ὅτι «δὲν ἦτο ἐκ τοῦ κόσμου τούτου», ὅτι εἶχε θείαν τὴν φύσιν καὶ τὴν προέλευσιν. Εἰς τὰς πρώτας χριστιανικὰς κοινότητας ἐξεχέετο τοῦτο παρήγορον καὶ ἐλπιδοφόρον μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν τῆς νέας πίστεως, ἐξωραϊζόν τὴν πέριξ πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν καὶ ἐξαφανίζον τὰς ἀσχημίας τῆς ἀπτῆς ζωῆς.

Ἡ ἑλληνικὴ διανόησις εἶχε πιστεύσει ὅτι διὰ μόνης τῆς φιλοσοφίας θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ μίαν ἐπιζήλον ἐξύψωσιν τοῦ πνευματικοῦ βίου, ὅτι θὰ κατάρθωνε νὰ πραγματώσῃ ὅσον τὸ δυνατόν ἐντελέστερον τὰ ἰδεῶδη τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ὅτι θὰ ἐφθάνεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ εὕρῃ τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας καὶ νὰ καθέξῃ τὴν ἀληθῆ γνῶσιν. Ἡ μετέπειτα ἐξέλιξις τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, διαπεποτισμένου ἤδη ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, κατέδειξεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ διανόησις, ἔστω καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς λαμπροτέρας αὐτῆς ἀκμῆς, δὲν κατεῖχε καὶ δὲν ἦτο συνεπῶς ἱκανὴ νὰ δώσῃ τίποτε ἀπὸ τὴν βαθεῖαν πίστιν, ἀπὸ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τὸν συνάνθρωπον, ἀπὸ τὸ ἠθικὸν μεγαλεῖον, ἀπὸ τὴν ἀληθῆ εὐτυχίαν καὶ τὴν ἀνάτασιν καὶ τὴν ἔξαρσιν τῆς ψυχῆς, ἀπὸ ὅλας ἐκείνας τὰς ἀπαραμίλλους πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας ἐδώρησεν εἰς τὴν

χριστιανικήν ἀνθρωπότητα. Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποίαν συνήντησαν οἱ πρῶτοι ἀπόστολοι τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνθοῦσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εἶχε καὶ ἐκείνη τὰ ἠθικά της διδάγματα καὶ ἐξῆρε τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν καταπολέμησιν τῶν παθῶν, ἀλλὰ δὲν ἐγνώριζε τίποτε ἀπὸ τὰ ἐξαισία ἰδεώδη τῆς χριστιανικῆς διδαχῆς. Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς πλατωνικῆς ἰδεοκρατίας δὲν βλέπει τις τίποτε δυνάμενον νὰ συγκριθῆ πρὸς τοὺς συναισθηματικὸς θησαυροὺς τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Ὀλόκληρος ἡ κλασσικὴ διανόησις ἦτο ἀριστοκρατικὴ. Ἦτο προσιτὴ εἰς τοὺς ὀλίγους. Ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀπηρῥύνητο πρὸς τοὺς μορφωμένους ἀνθρώπους. Ἀληθὴς ἀνθρωπισμὸς δὲν ἠδύνατο νὰ διαμορφωθῆ ἀπὸ παιδεῖαν καὶ ἀπὸ κοινωνικὰς ἀντιλήψεις, αἵτινες τόσον ὀλίγον ἐνεφοροῦντο ἀπὸ ἰδανικὰ πανανθρώπινα.

Τὸ κλασσικὸν πνεῦμα ἀδιαφορεῖ διὰ τοὺς ξένους καὶ διὰ τοὺς ὀλιγώτερον πεπαιδευμένους, τὴν δὲ δουλείαν ἀπεκδέχεται ὡς θεσμὸν ἀναγκαῖον. Ὅσάκις μεριμνᾷ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν καλλιέργειαν, διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς προσωπικότητος καὶ διὰ τὴν τάσιν πρὸς τὴν ἠθικὴν τελειότητα, ἔχει κυρίως ὑπ' ὄψιν μόνους τοὺς προνομιούχους τῆς ζωῆς αὐτῆς. Τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας, ἀντιθέτως, ἐστράφη ἀπ' ἀρχῆς πρὸς πάντας ἀδιακρίτως τοὺς ἀνθρώπους ὡς πρὸς ἀδελφοὺς καὶ ὡς πρὸς μέλη ἐνιαίας τινὸς ἐν Χριστῷ κοινότητος. Δὲν ἐγνώριζε φραγμοὺς κοινωνικῶν τάξεων, φύλου, μορφώσεως ἢ φυλῆς. «Οὐκ ἐνὶ ἔλλην ἢ ἰουδαῖος, ἄρσεν ἢ θῆλυ, δούλος ἢ ἐλεύθερος». Χάριν ὄλων ἦλθεν ἐπὶ γῆς ὁ Λυτρωτής. "Ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι υἱοὶ Θεοῦ διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὸ νέον κήρυγμα ἐξῴψωνε τὸν πόνον τὸν ἀνθρώπινον, τὸν ἠρμήνευεν ὡς δοκιμασίαν τὴν ὁποίαν δὲν πρέπει νὰ ἀπεύχεται ἐντελῶς ὁ πραγματικὸς χριστιανός, ἀρκεῖ νὰ δυνηθῆ μέχρι τέλους νὰ τὴν διαβῆ νικητής. Ἐξηγεῖ ὅτι ὁ πόνος ἀποτελεῖ μίαν τῶν κυριωτέρων οὐσιῶν τῆς ζωῆς αὐτῆς καὶ ὅτι διαποτίζει ἀναγκαιῶς τὴν ζωὴν. Ἀντιμετωπιζόμεναι καλῶς κατὰ τὸν χριστιανικὸν τρόπον αἱ ἐπιφαινόμεναι δυστυχίαι καταλήγουν νὰ μετουσιῶνται εἰςπραγματικὰς περγαμηνὰς τῆς νικητρίας προσωπικότητος τοῦ ἀληθοῦς χριστιανοῦ. Ἡ χριστιανικὴ πίστις μεταθέτει εἰς ἄλλους ὠραιότερους κόσμους τὰς ἐπιδιώξεις καὶ τὰ ἰδεώδη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὡς καὶ τὰ πεπρωμένα αὐτῆς.

Μέσα εἰς ἓνα κόσμον πολλαπλῶς ὑποφέροντα κατὰ τοὺς σκληροὺς ἐκείνους χρόνους καὶ νοσταλγοῦντα ὑπὸ τὸ ἀμείλικτον πέλαμα τοῦ ρωμαίου δυνάστου ἀνθρωπινότερον βίον, τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας ἔσχε θαυμαστὴν ἀπήχησιν. Ἀνθρωποὶ πτωχοί, ταπεινοί, ἀμόρφωτοι ἀπήρτισαν τὰς πρώτας χριστιανικὰς κοινότητας. Ἡ νέα πίστις μὲ τὴν ἀσύγκριτον ὠραιότητα δὲν ἀπηρῥύνητο τόσον εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὸν λόγον, ὅσον ἠγγίζε κατ' εὐθεΐαν τὴν καρδίαν τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων. Ἐφερε τὸ στοιχεῖον τῆς συμπόνιας καὶ τοῦ ἐλέους μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, στοιχεῖον ἄγνωστον εἰς ὀλόκληρον

τὸν κόσμον τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ πνεύματος, καὶ ἐκήρυττε τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην. Οἱ εἰδωολάτραι ἤκουον μὲ κάποιαν ἐκπληξιν τὰς νέας αὐτὰς ἰδέας : « Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἤχῳ ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον ». Ἔλεγον ὅτι ἦτο εἰς αὐτοὺς ἀδύνατον νὰ εὑρουν μέσα εἰς τὴν ψυχὴν των τόσῃν πολλὴν ἀγάπην δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἠσθάνοντο νὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ χάνουν τὸν καιρὸν των μὲ τὸ νὰ συμπονοῦν ὅλους ὅσους ὑποφέρουν. « Δὲν ἀρκεῖ λοιπόν, διηρωτῶντο, νὰ μὴ ἀδικῇ τις ; Δὲν ἀρκεῖ ἐκεῖνο τὸ ὅποιον γνωρίζομεν ἀπὸ τὸν Σωκράτη ; Θὰ ἦτο πάρα πολὺ νὰ μᾶς ζητοῦν νὰ δώσωμεν καὶ τὴν ζωὴν μας διὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ». Διότι ὁ Ἰησοῦς εἶχεν εἶπει : « Μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει. ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῆ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ ».

Ἐξ ἄλλου τὸ ὑπερήφανον ἑλληνορρωμαϊκὸν πνεῦμα διὰ πρώτην φοράν ἤκουεν ὅτι καὶ ἡ ταπεινοφροσύνῃ συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἀρετῶν καὶ μάλιστα ὅτι εἶναι μία ἐκ τῶν πρώτων ἀρετῶν παντὸς ἀξίου τοῦ ὀνόματός του ἀνθρώπου. Διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸν κόσμον ἠκούοντο διαβεβαιώσεις οἷαι αἰ περιεχόμεναι εἰς τοὺς μακαρισμούς, ἡ δὲ παρήγορος ἐπαγγελία (« μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται ») ἔχυνε τὸ βάλαμον τοῦ πνευματικοῦ της φέγγους εἰς τὰς ταλαιπωρημένας ψυχὰς ἐκείνων, οἱ ὅποιοι τόσας φορές εἶχον αἰσθανθῆ ὅτι νόμος εἶναι εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν ἡ θέλησις τοῦ ἰσχυροτέρου, τόσας φορές εἶχον ἴδει νὰ παραμερίζεται κατὰ τὸν ὠμότερον τρόπον κάθε ἰδέα δικαίου καὶ κάθε αἴσθημα δικαίου ἀπὸ τὴν βίαν τῶν ρωμαϊκῶν λογγῶν, καὶ οἱ ὅποιοι ἐδίψων δι' ἐλευθερίαν καὶ διὰ δικαιοσύνην καὶ δι' ἔλεος καὶ δι' ἀγάπην.

Πλευρὰς τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐντελῶς νέας καὶ ἀγνώστους εἰς τὴν κλασσικὴν διάνοησιν ἀνήγαγε τὸ κήρυγμα τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς ὑψηλὰ ἰδεώδη. Οὐδέποτε τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα εἶχεν ἀντιληφθῆ κατὰ τὸν χριστιανικὸν τρόπον τὴν συγγνώμην καὶ τὴν ἀνεξικακίαν. Καὶ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ρωμαῖοι ἤκουον ἀποροῦντες ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἔσπευδον νὰ χαρακτηρίσουν ὡς ἀπαραδέκτους ὑπερβολὰς τῆς νέας πίστεως ἢ ὡς στοιχεῖα ἀδυναμίας, τὸ « στρέψον αὐτῶ καὶ τὴν ἄλλην παρεΐαν » ἢ τὸ « ἐβδομηκοντάκις ἑπτὰ », καὶ διηρωτῶντο ἂν ὑπάρχη ἔστω καὶ κόκκος τις ὀρθολογισμοῦ εἰς μίαν διδασχὴν κηρύττουσαν τοιαύτην τινὰ ἠθικὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ζωὴν. Ἐζήτουν νὰ εὑρουν μέτρον καὶ λογικὴν μέσα εἰς τὸν χεῖμαρρον ἐκεῖνον τοῦ εὐγενοῦς καὶ ὑψηλοῦ συναισθηματισμοῦ, τοῦ αὐθορμητισμοῦ ἐκείνου ὅστις ἀπορρέει ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ θεῖον, δὲν γνωρίζει δ' ὅρια οὐδὲ φραγμούς σκοπιμότητος, κατακλύζει τὰ πάντα, θεωρεῖ ὡς ὅλως δευτερεύουσιν τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς αὐτῆς καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μετρηθῆ μὲ μέτρα ἀνθρώπινα. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ρωμαῖοι φιλόσοφοι ἠσθάνοντο τὸ καινοφανὲς κήρυγμα ὡς ἀρμόζον εἰς ἀνθρώπους δυστυχεῖς, ταπεινοὺς καὶ ἀδυνάτους. Δι' αὐτοὺς ἦτο ἡ θρησκεία τῶν πονεμένων τῆς ζωῆς αὐτῆς. Τὸ ἑλληνορρωμαϊκὸν πνεῦμα, ἀνίκανον νὰ

άρθῃ εἰς τοιαῦτα ὕψη, δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἀκαταγώνιστον δύναμιν τὴν ὁποίαν περιέκλειε τὸ νέον ἐκεῖνο κήρυγμα τῶν «ταπεινῶν» καὶ τῶν «ἀδυνάτων» καὶ δὲν ἠδύνατο συνεπῶς νὰ φαντασθῇ ὅτι ἐμελλε τοῦτο μετὰ τινὰς αἰῶνας νὰ κατακτῆσθαι τὴν ἀνθρωπότητα, νὰ ἀποτελέσῃ τὸν πυρῆνα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων χρόνων, νὰ πληρῶσῃ τὸ κενὸν ὅπερ εἶχεν ἀφήσει ὀπισθὲν τῆς ἡ σβεσθεῖσα ἀρχαία διανόησις καὶ νὰ ὀδηγήσῃ τὸν κόσμον εἰς τὸν ἀληθῆ ἀνθρωπισμόν.

* * *

Πολλάκις οἱ θεωρητικοὶ τοῦ πολιτισμοῦ διηρωτήθησαν ποίαν μορφήν θὰ εἶχεν ἄρα γε σήμερον ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἐπὶ τῆς οἰκουμένης, ἂν τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα δὲν εἶχεν ἀκουσθῆ εἰς τὴν Γαλιλαίαν πρὸ εἰκοσι αἰῶνων. Μὲ τοὺς νόμους τῆς ἀνακυκλώσεως τῶν πολιτισμῶν καὶ τῆς προοῦσης πρὸς τὸν ἐκπολιτισμὸν πορείας, οἷτινες διέπουν τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος, θὰ εἶχεν ἴσως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν διαδεχθῆ τὸν Μεσαίωνα μία Ἀναγέννησις καὶ εἰς πολιτισμὸς τῶν νεωτέρων χρόνων. Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας καὶ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πνεύματος, μετὰ τὴν μεσολάβησιν ἐνὸς Μεσαίωνος πολὺ σκοτεινοτέρου ἐκεῖνου, οὔτινος γνωρίζομεν τὴν ἱστορικὴν πραγμάτων—διότι θὰ ἦτο ἐστερημένος τοῦ ρυθμιστικοῦ παράγοντος τῆς χριστιανικῆς πίστεως—θὰ ἐπηκολούθει ἴσως μία Ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν, τὰ δὲ κυριώτερα τῶν ἔργων τοῦ ἀρχαίου πνεύματος θὰ ἤρχοντο ἴσως καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Ἄν ἡ μοῖρα τῆς ζωῆς τῆς εἶχεν ἀποστερήσει τὴν ἀνθρωπότητα τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κυρίου, ἂν τὸ μέγιστον ἐκεῖνο διὰ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ γένους μας ἱστορικὸν γεγονός δὲν εἶχε λάβει χώραν, ὁ πολιτισμὸς τῶν νεωτέρων χρόνων θὰ εἶχεν ἐντελῶς ἄλλοίαν ὄψιν, ὄψιν θλιβεράν, ἐστερημένην ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα καὶ ὠραιότερα στοιχεῖα τοῦ συγχρόνου πνεύματος.

Ἄς ὑποτεθῇ ὅτι ἡ πορεία τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος εἶχε κατὰ τὰ λοιπὰ ἀκολουθήσει τὴν ἤδη χαραχθεῖσαν γνωστὴν αὐτῆς γραμμὴν. Ἄς τεθοῦν κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ πλέον αἰσιόδοξοι βάσεις ὑποθέσεων. Ἄς γίνῃ δεκτὸν ὅτι μία νέα ἄνθησις τῶν γραμμάτων, τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως ἤθελε λάβει χώραν. Ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τεχνικαὶ τῶν ἐφαρμογῶν θὰ εἶχον καὶ τότε σημειώσει τὴν αὐτὴν ἀλματώδη πρόοδον, τὴν ὁποίαν ἠδυνήθησαν νὰ πραγματοποιήσουν. Ὅτι μία πολυάνθρωπος καὶ εὐήμεροῦσα ἀνθρωπότης θὰ ἐβασίλευεν ἐπὶ τῆς σφαίρας ταύτης, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου μᾶς ἔχει τάξει νὰ ζήσωμεν. Ὅτι τὸ βιωτικὸν ἐπίπεδον, τὰ ἤθη, οἱ θεσμοί, οἱ ὅροι τοῦ κοινωνικοῦ ἐν γένει βίου θὰ εἶχον διαμορφωθῆ κατὰ τρόπον ἀντίστοιχον περίπου πρὸς τὴν σύγχρονον πραγματοποιηθεῖσαν διάπλυσιν αὐτῶν. Ἄς δεχθῶμεν τέλος ὅτι αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς εἰς τὸ σύνολόν των, ἀπὸ τῆς οἰκονομίας μέχρι τῶν κυριαρχούντων ρευμάτων

ιδεῶν, ἀπὸ τῆς τεχνικῆς μέχρι τῶν πολιτευμάτων καὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς παιδείας, θὰ εἶχον σημειώσει ἐξέλιξιν ὄχι ἐντελῶς κακὴν, κατὰ τὸ δυνατόν δ' ἀνάλογον πρὸς τὴν ἱστορικῶς ἤδη πραγματοποιηθεῖσαν. Δύναται τις μὲ πεποιθήσιν νὰ εἴπῃ ὅτι εἷς τοιοῦτος κόσμος—ἂν γίνῃ ἡ πένθιμη ὑπόθεσις ὅτι δὲν εἶχε κἂν ἀκουσθῆ εἰς αὐτὸν τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας—θὰ ἦτο εἷς κόσμος χωρὶς ψυχὴν.

Ἐν γένος θλιβερῶν ρομπὸς θὰ κατόκει τὸν πλανήτην τοῦτον. Θὰ εἶχον ἴσως ἐπιτύχει θεσμούς τινας κοινωνικῆς σκοπιμότητος, θὰ εἶχον πραγματοποιήσει πολιτιστικὰς τινὰς ἀξίας εἰς τὰς ἐπιστήμας, εἰς τὴν τέχνην καὶ εἰς τὴν διανόησιν, θὰ εἶχον πιθανῶς ἐπιτελέσει ἀξιόλογόν τι εἰς τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν, ἀλλὰ δὲν θὰ ἦσαν ἀξιοὶ τοῦ ὀνόματός των ἄνθρωποι, ἀφοῦ θὰ εἶχον τὴν δυστυχίαν νὰ εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς τῶν κόσμος ἀπωφρατισμένος τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς χριστιανικῆς ἐλπίδος καὶ τῶν ἀπαραμίλλων συναισθηματικῶν θησαυρῶν μὲ τοὺς ὁποίους τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας ἐπλούτισε τὴν ζωὴν. Ἄνθρωπότης χωρὶς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ χωρὶς τὴν παρηγορίαν τῆς πίστεως καὶ χωρὶς ἐλπίδα διὰ τὴν αὔριον, χωρὶς καμμίαν ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς τοῦ χριστιανισμοῦ πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀξίας.....

Ἄν εἶχον γράμματα, ποιήσιν καὶ εἰκαστικὰς τέχνας, θὰ ἦσαν πάντα ταῦτα ἐστερημένα τῆς ἐξαισίας πνοῆς, τὴν ὁποίαν τὰ ἰδικὰ μας ἀντίστοιχα πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα ὀφείλουσαν εἰς τὸν χριστιανισμόν, τῆς ἀσυγκρίτου ἐκείνης ὑπὲρ τὰ ἐπίγεια αἰσθητικῆς ροπῆς, τῆς θείας ἐκείνης πνοῆς, τῆς ὁποίας ἀπτή τις ἔκφρασις εἶναι π.χ. τὰ συγκινητικώτατα θέματα τῆς ἰδικῆς μας τέχνης, αἱ ὑπερκόσμιαι μορφαὶ τῶν μεγάλων διδασκάλων τῆς Ἀναγεννήσεως, αἱ εὐγενεῖς μορφαὶ καὶ τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ ἀνωτέρα καλλιτεχνικὴ ἀξία τῆς ἰδικῆς μας ποιήσεως καὶ τῶν ἰδικῶν μας εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς ἰδικῆς μας μουσικῆς δημιουργίας. Εἰς τὰ γράμματα, εἰς τὴν λογοτεχνίαν δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ δώσουν ἀνθρωπίνους χαρακτῆρας τόσον ὑψηλοὺς, ὅσον εἶναι ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους ἡ πεζογραφία μας καὶ ἡ ποιήσις μας κατέστησαν ἱκαναὶ νὰ ἐμφανίσουν ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως καὶ τῆς χριστιανικῆς παιδείας. Δὲν θὰ ἠδύναντο π.χ. νὰ πλάσουν ἕνα ἀνθρώπινον τύπον ὡς ὁ Μυριήλ τοῦ Victor Hugo, οὐδὲ νὰ ἐμφανίσουν τοὺς χαρακτῆρας τοὺς ὁποίους συναντᾷ τις εἰς τὰ ἔργα τοῦ Bernardin de Saint-Pierre, οὐδὲ πολλῶ μᾶλλον νὰ δημιουργήσουν τι δυνάμενον νὰ συγκριθῆ πρὸς τὴν Θεϊάν Κωμωδίαν τοῦ Dante ἢ πρὸς τὸν Ἀπωλεσθέντα Παράδεισον τοῦ Milton. Εἰς τὸ πνεῦμα τῆς σμίλης καὶ τοῦ χρωστῆρος δὲν θὰ εἶχον ὑπάρξει μεταξὺ αὐτῶν ἡρωϊκαὶ μορφαὶ δυνάμεναι νὰ παραλληλισθῶσι πρὸς τὸ παράστημα ἐνὸς Μιχαὴλ Ἀγγέλου ἢ ἐνὸς Ραφαῆλ ἢ ἐνὸς Λεονάρδου da Vinci. Μεταξὺ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἰδικοῦ των πολιτισμοῦ δὲν θὰ ὑπῆρχε σήμερον τίποτε ἀντίστοιχον πρὸς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν ἢ πρὸς τοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς τῆς Δύσεως. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μᾶς κάμνει νὰ κλίνωμεν τὸ γόνυ ἐμπρὸς εἰς τοὺς Παρθενῶνας αὐτοὺς

του νεωτέρου κόσμου, εκείνο τὸ ὁποῖον μᾶς προκαλεῖ τὴν ἀνάμικτον μὲ θρησκευτικὴ αἰσθητικὴ συγκίνησιν, δὲν εἶναι οὔτε ἡ τεχνικὴ των οὔτε ὁ πλοῦτος ἢ ὁ ὄγκος των. "Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀπὸ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Reims μέχρι τοῦ Duomo τοῦ Μιλάνου, ἔχουν τὴν σφραγίδα τῆς χριστιανικῆς πίστεως τῶν καλλιτεχνῶν, οἵτινες εἶχον ἐργασθῆ διὰ τὴν ἀνέγερσιν καὶ τὴν διακόσμησιν αὐτῶν. Καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ δαντελλωτὰ μάρμαρα καὶ ὅλαι ἐκεῖναι αἱ μνημειώδεις προσόψεις καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ γλυπτὰ καλλιτεχνήματα καὶ ὅλαι ἐκεῖναι αἱ ὑποβλητικώταται γοθτικαὶ γραμμαὶ τῶν κωδωνοστασίων, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔλεγε τις ὅτι ἀνατείνουσι τὴν δοξαστικὴν προσευχὴν των ὑψηλὰ εἰς τὸν οὐρανόν, ἀποπνέουσι τὴν βαθεῖαν θρησκευτικὴν πίστιν, ἣτις εἶχε κάποτε ἐμπνεύσει τοὺς ἀρχιτέκτονας δημιουργοὺς των. Χωρὶς τὴν πίστιν αὐτὴν καὶ τὴν θρησκευτικὴν οὔτε τὰ διαθέσιμα ἄφθονα οἰκονομικὰ μέσα οὔτε αἱ δυνατότητες τῆς νεωτέρας τεχνικῆς οὔτε οἱ ψυχροὶ ἀριθμοὶ τῶν στατικῶν μελετῶν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ μᾶς δώσωσι τὰ ἀριστοτεχνήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα προσκυνοῦμεν σήμερον εἰς τόσας πόλεις τῆς ἡπείρου μας καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα κοσμήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ μας.

Ἄλλὰ τί νὰ εἶπῃ τις διὰ τὰ ἄλλα ἐκεῖνα ἀσύγκριτα δωρήματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως πρὸς τὸ σύγχρονον πνεῦμα, διὰ τὰ ἔργα τῆς μουσικῆς δημιουργίας; Ὁ ἑλληνορρωμαϊκὸς πολιτισμὸς δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τίποτε ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀνεκτίμητον αὐτὴν κληροδοσίαν τῶν χριστιανικῶν αἰώνων πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Χωρὶς τὸν χριστιανισμὸν δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε ἀπὸ τὰ ὁρατόρια, ἀπὸ τὰς «λειτουργίας» καὶ ἀπὸ τὰ Requiem, τίποτε ἀπὸ τὸν Bach καὶ ἀπὸ τὸν Hændel καὶ ἀπὸ τὸν Berlioz, τίποτε ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς ἐκείνους τῆς ἀρμονίας, ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐκεῖνα ἔργα τὰ ὁποῖα κατέχομεν σήμερον καὶ τὰ ὁποῖα μεταρσιώνουσι τὴν ψυχὴν καὶ τὴν ἐξυψώνουσι εἰς σφαῖρας ἀνωτέρας καὶ χάρις εἰς τὰ ὁποῖα κατέστη δυνατόν εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀπευθύνῃ τὴν προσευχὴν του πρὸς τὸν Πλάστην του εἰς γλῶσσαν ἀνταξίαν Ἐκείνου. Οὔτε εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς ἀρμονίας οὔτε εἰς τὴν ἐπακριβῆ τήρησιν τῶν κανόνων τῆς ὀφείλεται ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν τῶν ἀριστουργημάτων. Ἡ ἐντελεστέρα δυνατὴ μουσικὴ μὀρφωσις καὶ ἡ μεγαλυτέρα ἰδιοφυΐα τὴν ὁποίαν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν θὰ ἦσαν ἀνίκανοι νὰ τὰ παραγάγῃσι, χωρὶς τὴν συμβολὴν τῆς ἐμπνεύσεως τὴν ὁποίαν οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι δημιουργοὶ ὄφειλον εἰς τὴν ἔμφυτον τῆς ψυχῆς των θρησκευτικὴν καὶ εἰς τὴν βαθεῖαν χριστιανικὴν των πίστιν. Καὶ ἄς μὴ λησμονῶμεν π.χ. ὅτι ὅταν τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1824 ὁ πρίγκηψ Λιχνόβσκυ καὶ ἄλλοι ἐκλεκτοὶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς Βιέννης ἔκαμαν γραπτὴν ἐκκλήσιν πρὸς τὸν Beethoven διὰ νὰ τὸν πείσουν νὰ μὴ φύγῃ εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου ἐσκέπτετο τότε νὰ ἐγκατασταθῆ, ἀλλὰ νὰ μείνῃ εἰς τὴν πνευματικὴν του πατρίδα, καὶ τοῦ ὠμίλησαν διὰ τὰς τελευταίας συνθέσεις του καὶ ἰδίως διὰ τὴν λειτουργίαν εἰς τὴν ὁποίαν τότε εἶχε γράψῃ προσφάτως, ἐτόνιζον εἰς αὐτὸν εἰς τὴν ἐπιστολὴν των ὅτι ἀπὸ τὴν βαθεῖαν θρησκευτικὴν του

πίστιν εἶχον ἐκπηγάσει τὰ αἰσθήματα τὰ ὅποια ἐκφράζονται εἰς τὸ μέγα ἐκεῖνο ἔργον. Δὲν εἶπον οὔτε ἀπὸ τὴν ἀρτίαν τεχνικὴν του κατάρτισιν οὔτε καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιοφυῖαν του, ἀλλὰ «ἀπὸ τὴν βαθεῖαν θρησκευτικὴν του πίστιν».

Ἐν γένει δ' εἰς τὰς διὰ μέσου τῶν αἰῶνων πραγματοποιηθείσας ἀξίας τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, εἴτε ἔργα τέχνης εἶναι εἴτε ἀξιολογικαὶ πεποιθήσεις καὶ ἰδεώδη, εἴτε ἔργα μουσικῆς δημιουργίας εἴτε ἀρχιτεκτονικὰ ἀριστοτεχνήματα καὶ τόποι θρησκευτικῆς λατρείας, εἴτε θεσμοὶ κοινωνικῆς προνοίας εἴτε τύποι ἀνθρωπίνων χαρακτήρων εἰς τὴν λογοτεχνίαν καὶ εἰς τὴν ποίησιν, εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ τόσον ποικίλα καὶ τόσον ἀνομοιογενῆ καὶ τόσον διαφέροντα ἀλλήλων πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ συγχρόνου πνεύματος, συναντᾷ τις ἐσωτέραν τινὰ οὐσίαν ἄγνωστον εἰς τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν πολιτισμὸν, «μυστικὴν» τινὰ ὑφήν, τὴν ὁποίαν τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα δὲν εἶχε γνωρίσει καὶ ἤτις προσδίδει εἰς τὸν ἰδικὸν μας πολιτισμὸν τὴν μεγίστην αὐτοῦ ἀξίαν.

Ἡ ἐσωτέρα αὕτη ἀνεκφραστός οὐσία τῶν ἰδικῶν μας ἔργων πολιτισμοῦ ἔχει τὴν ἀπωτέραν πηγὴν τῆς εἰς τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας. Εἶναι τὸ πνευματικὸν ἄρωμα ὅλων αὐτῶν τῶν πραγμάτων καὶ ἔχει μίαν ἀπερίγραπτον ωραιότητα, ἡ ὁποία «δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Ἀποτελεῖ διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν στοιχεῖον λυτρώσεως καὶ ὤθησιν καὶ φορὰν αὐτῆς πρὸς τὰ ὑπερκόσμια καὶ εἶναι πράγματι ἐπαγγελία λυτρώσεως ἀπὸ τῶν δεσμῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τοῦ χαμηλοῦ περιβάλλοντος τῆς παρουσίας ὑπάρξεως. Εἶναι ὡς μία μακρυνὴ «ἀνταύγεια» μεγάλων πραγματικότητων, αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸν κόσμον μας καὶ τῶν ὁποίων ἡ οὐσία εἶναι ἀδιάγνωστος καὶ ἀσύλληπτος διὰ τὸν ἄνθρωπον. Εἶναι ἡ πρόγευσις τῆς αἰωνιότητος, ἡ μόνη ἐφικτὴ ἄλλως τε εἰς τὴν ζωὴν αὐτὴν πρόγευσις τῆς αἰωνιότητος. Διαποτίζει τὰ ἔργα τοῦ ἰδικοῦ μας πολιτισμοῦ, ὅπως ἡ θρησκευτικότης διαποτίζει ὀλόκληρον τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἀξίου τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀνθρώπου. Ὁφείλεται εἰς τὸν χριστιανισμὸν. Ἄν δὲν εἶχε προηγηθῆ ἡ ἐπικράτησις τῆς μεγάλης ταύτης θρησκείας εἰς τὴν οἰκουμένην, αἱ πραγματοποιήσεις τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ θὰ ἦσαν ἐστερημέναι ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐσωτερικὸν «ἰλαρὸν φῶς», περὶ τοῦ ὁποίου ὀμιλοῦμεν καὶ χάρις εἰς τὸ ὅποῖον ἔχει καταστῆ δυνατὸν εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν νὰ φθάσῃ καὶ νὰ ὑπερακοντίσῃ εἰς ἀξίαν τὸ τόσον θαυμαστὸν ἄλλως τε ἀπὸ πλείστων ὄσων ἀπόψεων ἀρχαῖον πνεῦμα.

Τὸ ἀψηλάφητον ἐκεῖνο καὶ τὸ μὴ δυνάμενον εἰς ἀνθρωπίνην γλῶσσαν νὰ ἐκφραστῆ πνευματικὸν στοιχεῖον τῆς ὑπερκοσμίας ωραιότητος θὰ τὸ συναντήσουν εἰς ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ οἱ ἱκανοὶ δέκται, οἱ ἀξιοὶ νὰ κάμνουν τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος βιώματα αὐτῶν. Ἡ εἰς τὰς ραφαηλικὰς μορφὰς διαφανομένη σεραφικὴ ἐκεῖνη ἔκφρασις, ἡ ὁποία εἶναι ἐν φῶς ψυχῆς ὑπεργήρινον, ἄγνωστον εἰς τὰ ἔργα εἰκαστικῆς τέχνης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι τὸ στοιχεῖον αὐτό. Χάρις ὡσαύτως εἰς τὸ στοιχεῖον αὐτό, οἱ τόσον ὠραῖοι καθ' ἑαυτοὺς ἀνθρώπινοι χαρακτῆρες τῶν ὀμηρι-

κῶν ἐπῶν, αἱ τόσον ἀνθρώπιναι ἐκεῖναι καὶ τόσον ἀληθιναι εἰκόνες, ὑπερεβλήθησαν ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπίνους τύπους τῶν νεωτέρων γραμμάτων, δηλαδὴ τῆς πεζογραφίας καὶ τῆς ποιήσεως τῶν χριστιανικῶν αἰώνων. Χάρις εἰς τὸ στοιχεῖον αὐτὸ ὁ κοινωνικὸς βίος ἔχει ἐξυψωθῆ, ὁ δ' ἔρωσ ἔχει ἐξιδανικευθῆ, ἐξευγενισθεὶς εἰς βαθμὸν ἄγνωστον εἰς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν. καὶ οὕτω ἀπαντᾷ συχνὰ ὑπὸ τὴν ἐκ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ρωμαντικῆς λογοτεχνίας τῶν χριστιανικῶν χρόνων γνωστὴν «οὐρανίαν» μορφήν του, καταλήξας νὰ μετουσιωθῆ ἀπὸ ζωώδους λειτουργίας εἰς ψυχοπνευματικὴν τοιαύτην. Χάρις εἰς τὸ στοιχεῖον αὐτὸ ἐπίσης οἱ ψυχικοὶ δεσμοὶ τοὺς ὑποίους συναντῶμεν σήμερον εἰς μίαν ἄλλην αἰωνίαν ἀξίαν πολιτισμοῦ, εἰς τὴν οἰκογένειαν, χαρακτηρίζονται ἀπὸ μίαν ἀνωτέραν περὶ ἠθικοῦ γρέους ἀντίληψιν καὶ ἀπὸ μίαν πνευματικὴν ὠραιότητα ἄγνωστον εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον. Εἰς τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν τὸ κυριαρχοῦν διακριτικὸν γνώρισμα τοῦ αἰωνοβίου θεσμοῦ ἦτο ἡ patria potestas καὶ ἡ σχέσις ὑποταγῆς τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ οἴκου. Εἰς τὴν χριστιανικὴν οἰκογένειαν ἐμφωλευεὶ ἀκαταμέτρητος ψυχικὸς πλοῦτος ἀπὸ αἰσθήματα ὑψηλά καὶ εὐγενῆ, ἀπὸ ἐσωτερικὴν ἀνάγκην διὰ στοργὴν καὶ δι' αὐταπάρησιν, ἀπὸ ἀκαταμάχητον ροπὴν τῆς ψυχῆς διὰ τρυφερότητα, πλοῦτος ἀποθησαυρισθεὶς σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ.

Χάρις εἰς τὸ ἴδιον ἐκεῖνο στοιχεῖον, τὸ ἰδεῶδες τοῦ χριστιανικοῦ βίου, τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοκαλλιιεργείας καὶ τελειώσεως, ὅπως ὁ χριστιανισμὸς τὸ ἀντιλαμβάνεται, ἔχει ὑπερακοντίσει τὸ ἰδανικὸν τῆς ἠθικῆς τελειότητος τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, ἔστω καὶ τῶν ἡμερῶν τῆς λαμπροτέρας αὐτοῦ ἀκμῆς. Ἡ ἀρχαία περὶ ἀρετῆς ἀντίληψις δὲν ἐγνώριζε τίποτε ἀπὸ τὴν ἐθελοθυσίαν καὶ ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην.

Εἰς τὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως καὶ εἰδικώτερον εἰς τοὺς θεσμοὺς κοινωνικῆς ἀντιλήψεως καὶ προνοίας, τὸ στοιχεῖον αὐτὸ εἶναι ἡ ἔμφυτη ὄρμη τῆς ψυχῆς διὰ μίαν ζωὴν γεμάτην ἀφοσίωσιν καὶ θυσίαν, ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν ἀνθρώπινον πόνον, ἡ αὐθόρμητη κλίσις πρὸς τὴν συμπόνια δι' ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ὑποφέρει καὶ πρὸς πράξεις ἀγάπης καὶ φιλαλληλίας διὰ τὸν συνάνθρωπον. Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ κεῖται κατ' ἀξίαν πολὺ ὑψηλότερα ἀπὸ τὰ πλέον ἱκανοποιητικὰ στατιστικὰ δεδομένα τῶν οἰκείων καθιδρυμάτων. Ἀξιολογικῶς κρίνοντες, βλέπομεν ὅτι τὸ στοιχεῖον αὐτὸ ὑπερέχει ἔναντι πάσης ἄλλης ἀπόψεως, διότι αὐτὸ διατελεῖ εἰς ἄμεσον συνάρτησιν πρὸς τὸν ἀληθῆ ἀνθρωπισμὸν.

Τὸ στοιχεῖον αὐτὸ τὸ ὀφείλομεν εἰς τὸν χριστιανισμὸν. Ἡ κλίσις δι' ἀφοσίωσιν καὶ διὰ στοργὴν πρὸς τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην καὶ δι' ἔργα εὐποιίας, ἡ ὑποία εἰς κάθε γενεάν ἐμπνέει ὀλοκλήρους στρατιάς ἀδελφῶν τοῦ ἐλέους, ἔχει τὴν μακρυνὴν πηγὴν τῆς εἰς τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας. Θὰ ἦτο πολὺ ὀλίγον νὰ τὴν ὀνομάσῃ κανεὶς «εὐγενῆ» κλίσιν. Εἰς τὴν πραγματικότητά εἶναι κάτι πολὺ ἀνώτερον. Εἶναι μία ἐσωτερικὴ ἀνάγκη, μία δι' ψα τῆς ψυχῆς διὰ Κάτι τὸ ὑπὲρ τὰ γήϊνα, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην τοῦ ἀρχαίου πνεύ-

ματος διὰ τὸ ὠραῖον, ἢ ὅποια εἶχε πλημμυρίσει ἀπὸ γλυπτὰ ἀριστοτεχνήματα τὰς πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἶχε διαμορφώσει μίαν ἀνωτέραν αἰσθητικὴν κοινὴν συνείδησιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀμφότεραι αἱ ροπαὶ αὗται τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς «δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Ἡ αἰτία ἀμφοτέρων εἶναι κατὰ βάθος ἡ αὐτὴ. Ὀφείλονται εἰς τι ἀκατανίκητον αἶσθημα «ζωῆς εἰς ξένην γῆν», τὸ ὅποιον ἐνυπάρχει λανθανόντως εἰς τὸν ἄνθρωπον—ἀποτελοῦν τὸ προνόμιον πόνου καὶ ἀνωτερότητος τῶν εὐγενῶν καὶ ἐκλεκτῶν ὑπάρξεων αἵτινες πολλάκις αἰσθάνονται ἑαυτὰς ὡσεὶ ἐξορίστους εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ κόσμου μας—εἰς μίαν ἀσίγητον νοσταλγίαν δι' Ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὕρηθῃ ἐδῶ.

Ἀμφότεραι αἱ ροπαὶ αὗται τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς εἶναι φορεῖς πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἐνταῦτῳ δὲ καὶ παραγωγοὶ τοιοῦτου πολιτισμοῦ. Ἐκείνη, ἡ τῶν προγόνων μας, ἔτεινεν εἰς τὴν πραγματῶσιν τῆς ἀξίας τοῦ ὠραίου, ἢ ἰδικῆς μας εἴναι εἰς τὴν πραγματῶσιν τῆς ἀξίας τῆς ἀγάπης. Ἐχει ἠθικὴν χροιάν ἐντονώτατα χριστιανικὴν. Χάρις εἰς τὸ στοιχεῖον αὐτὸ μὲ τὴν ὑπερκοσμίαν ὠραιότητα, οἱ διακονοῦντες εἰς τὰ οἰκεία καθιδρύματα ἀποβλέπουν πρὸς τὸ ἔργον των ὄχι ὡς πρὸς ἐπάγγελμα, ἀλλ' ὡς πρὸς ἰδανικόν.

Τὸ στοιχεῖον αὐτό, τὸ ὅποιον ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν περὶ ζωῆς ἀντίληψιν, αὐτὸ εἶναι τὸ ἔχον τὴν μεγίστην σημασίαν. Οἱ ἀριθμοὶ ἢ τὰ οὐσιαστικὰ ἐπιτεύγματα εἰς τὸν συναφῆ τομέα τῆς κοινωνικῆς δράσεως δὲν ἔχουν τόσην ἀξίαν, ὅσην ἔχει ἡ ἐσωτέρα αὐτῆ οὐσία τῶν πραγμάτων. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ πτωχὸν Βυζάντιον καὶ αἱ ἐπίσης πτωχαὶ χῶραι τῆς Δύσεως εἶχον κατὰ τὸν Μεσαίωνα πολὺ περισσότερα καθιδρύματα εὐαγῆ (βρεφοκομεῖα, ὄρφανοτροφεῖα, «πτωχεῖα»), νοσοκομεῖα, *hôtels-Dieu*) ἀπὸ τὴν πλουσιωτάτην Ρώμην τῶν χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας, ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὸν χριστιανισμόν. Ἀλλ' ἀκόμη μεγαλυτέραν σημασίαν ἔχει τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὅποιον λειτουργοῦν τὰ καθιδρύματα αὐτὰ κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν. Τὴν ἐπάρκειαν αὐτῶν καὶ τὴν τελεσφόρον ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναγκῶν θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ τὴν ἀναμεινωμεν ἀπὸ ἓνα πολιτισμὸν μὴ χριστιανικόν, ὅστις ἐμελλε νὰ διαδεχθῆ τὴν ἔκλειψιν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πνεύματος εἰς τὴν Εὐρώπην κατὰ τοὺς νεωτέρους καιρούς. Κατ' οὐδένα ὁμως λόγον θὰ ἦτο δυνατόν, χωρὶς τὴν μεσολάβησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, νὰ συναντήσωμεν εἰς τοὺς οἰκείους θεσμοὺς τὸ πνεῦμα τῆς φιλαλληλίας καὶ τῆς ἀγάπης, τὸ αἶσθημα ἀφοσιώσεως καὶ στοργῆς, τὸ ὅποιον σήμερον τοὺς θερμαίνει, τὴν δυνατότητα νὰ παρέχουν καθαρὰν τὴν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς χρησιμοποιοῦντας τὰ ἰδρύματα αὐτὰ, ὅτι μία θερμὴ ἀνθρώπινη καρδιά πάλλει εἰς τὸ πλάγι των. ἐτοιμὴ νὰ τοὺς συντρέξῃ. Δὲν θὰ ἔλειπεν ἴσως κάθε ὀργάνωσις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πρὸς τὸ καλλίτερον. Ἀλλὰ θὰ ἐβασίζετο εἰς ὀρθολογιστικὰς ἀρχὰς καὶ κατευθύνσεις, εἰς θεσμοὺς σκοπιμότητος, χωρὶς τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀλτροῦισμοῦ, τῆς συμπόνιας καὶ τῆς ἀγάπης, χωρὶς τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην δι' αἰσθήματα ἐλέους καὶ δι' ἔργα ἐλέους, χωρὶς τὸ στοιχεῖον τῆς φιλαλληλίας διὰ τὸν συνάνθρωπον. Διότι θὰ ἔλειπεν ἢ πίστις πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ἀγάπης,

τὴν ὑποίαν μόνος ὁ χριστιανισμὸς ἠδυνήθη νὰ ἐνσταλάξῃ εἰς τὸ σύγχρονον πνεῦμα. Οἱ ἀριθμοὶ θὰ ἦσαν ἴσως ἱκανοποιητικοί. Οἱ ψυχοὶ δεῖχται στατιστικῆς θὰ ἦσαν ἴσως ὑψηλοί. Ἄλλὰ θὰ ἠσθάνετο κανεὶς τὸ κρῦο τῆς μοναξιάς. Θὰ ἦτο μία ἄψυχη μορφή ἐπιστημονικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, μὲ ἀρκετὰ καλὴν ὀργάνωσιν, ἴσως, ἀλλὰ χωρὶς καρδιά. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ—καὶ μὲ τὰς εὐνοϊκωτέρας τῶν προϋποθέσεων οἰκονομικῆς εὐπραγίας καὶ πολὺ μακρᾶς εἰρήνης—θὰ ἐλειτούργει ὡς εἰς μηχανικὸς κόσμος, ὡς εἰς κόσμος χωρὶς ψυχὴν, ἐστερημένη ἀπὸ τοὺς συναισθηματικούς θησαυρούς τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος.

* *

Ἐκάμαμεν ἐντούτοις μίαν ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξον ὑπόθεσιν, ὅταν ἐλέγομεν ὅτι θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν, καὶ χωρὶς τὴν μεσολάβησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, νὰ εἶχεν ἐπακολουθήσει τὸ χρονικὸν τέρμα τοῦ Μεσαίωonos μία ὀργάνωσις τοῦ κοινωνικοῦ βίου κατ' ἀνθρωπινώτερον τρόπον. Τὸ περισσύτερον πιθανὸν εἶναι ὅτι οὔτε εἰς τὰ ζητήματα τῆς ὀργανώσεως θὰ ἦτο δυνατόν εἰς τὸ νεώτερον πνεῦμα νὰ ἐπιτύχῃ ὅ,τι δήποτε ἀξιόλογον, ἂν μὴ εἶχεν ἐμπνευσθῆ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν περὶ ζωῆς ἀντίληψιν. Πράγματι, οἱ ἀνθρωπινώτεροι κοινωνικοὶ θεσμοὶ τοὺς ὑποίους ἔχομεν σήμερον, ἡ ἐξὑψωσις τῆς θέσεως τῆς γυναικός, ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἱερότητος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἡ ὑπὸ τῶν νόμων προστασία τῶν δεομένων περιθάλψεως, πᾶσα προϋούσα πρὸς τὸν ἀνθρωπισμὸν ἐξέλιξις, ὑφείλονται εἰς τὸν χριστιανισμὸν. Χωρὶς τὴν ἐπικράτησιν τῆς εὐγενοῦς ταύτης θρησκείας δὲν θὰ εἶχομεν τὰς σημερινὰς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ κατακτήσεις οὔτε τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς οὔτε τοὺς κανόνας καλῆς μεταχειρίσεως τῶν αἰχμαλώτων καὶ τῶν τραυματιῶν ἐν πολέμῳ οὔτε ὀργάνωσιν τινὰ οἷα ὁ Ἐρυθρὸς Σταυρὸς οὔτε τὰς λεγεῶνας τῶν ἐθελοντιδῶν βρεφοκόμων οὔτε τοὺς ἱεραποστόλους καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους καὶ μάρτυρας τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Αἱ ἀντίληψεις κοινωνικῆς ἠθικῆς ἦσαν διάφοροι εἰς τὸν ἐλληνορρωμαϊκὸν κόσμον. Ἡ ὑπαρξὶς ἰδιοκτησίας ἐπὶ σώματος συνανθρώπων μας ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τῶν νόμων. Καὶ μεγάλοι φιλόσοφοι τὴν παρεδέχοντο. Τὸ δ' ἐλληνικὸν πνεῦμα δὲν ἐθεώρει οὔτε ἀντικοινωνικὸν οὔτε παράνομον οὔτε ἀνήθικον τὴν ἐκθεσιν παιδιῶν.

Ἄλλὰ καὶ ἂν ὑποθέσῃ τις ὅτι σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰῶνων οἱ σκληροὶ οὔτοι θεσμοὶ θὰ καταργοῦντο, ἔστω καὶ εἰς μίαν κοινωνίαν θρησκευτικῶς ἀχρωμάτιστον—ὅπως εἶχε καταργηθῆ παρὰ ρωμαίους καὶ πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ ἐπὶ ὑποθήκῃ τοῦ σώματος δανεισμὸς—καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσῃ τις ὅτι θὰ ἐπετυγχάνοντο κατακτήσεις τινὲς ἀνθρωπισμοῦ, καὶ πάλιν ἀπὸ μίαν μὴ χριστιανικὴν κοινωνίαν θὰ ἔλειπε τὸ ὠραιότερον καὶ ὑψηλότερον στοιχεῖον κοινωνικῆς ζωῆς, ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη. Τὸ περὶ αὐτῆς κήρυγμα ὑφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν χριστιανισμὸν.

Ἐν γένει, ἀληθὴς ἀνθρωπισμὸς δὲν θὰ ἦτο δυνατόν χωρὶς τὸν χριστιανισμὸν νὰ ὑπάρξῃ. Συνεπῶς οὔτε καὶ πολιτισμὸς ἄξιος τοῦ ὀνόματος. Ἀληθὴς

άνθρωπισμός είναι αδύνατον να υπάρξει χωρίς πίστιν εἰς τὸ θεῖον καὶ χωρίς πίστιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀξίαν. Ἀμφότερα ταῦτα ἦσαν ἀνέφικτα ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ ἀρχαίου πνεύματος. Ποίαν πίστιν θὰ ἠδύνατό τις νὰ αἰσθανθῆ πρὸς τὰς θεότητας ἐκεῖνας τὰς ὁποίας αἱ ἔθνικαὶ θρησκείαι προέβαλλον, μετὰ τὰς ἀνθρωπίνους ἀτελείας των, τὰ ἐλαττώματά των καὶ τὰ πάθη των καὶ τὰς κακότητας; Μᾶλλον μετὰ τὸν τρόπον ἐγέμιζε τὴν ψυχὴν τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς ἡ σκέψις ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχωσι τοιοῦτου εἴδους κακαὶ καὶ ἐκδικήτριαι θεότητες, παρὰ μετὰ γαλήνην καὶ μετὰ παρηγορίαν. Εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον εἶχον καταλήξει νὰ φοβῶνται μᾶλλον τὴν ὑπαρξίν θείων δυνάμεων, παρὰ νὰ τὴν εὐχῶνται καὶ νὰ τὴν πιστεύουν καὶ νὰ τὴν ἐλπίζουν. Ἄλλ' οὔτε ἡ σωκρατικὴ διδασχὴ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς μόνου Θεοῦ οὔτε ἀκόμη ἡ περὶ Θεοῦ ἀντίληψις τῆς ἰσραηλιτικῆς θρησκείας δύνανται νὰ συγκριθοῦν μετὰ τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀνωτέραν περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Θεὸς τῶν Ἰουδαίων ἦτο κυρίως αὐστηρὸς δικαιοκρίτης, τρομερὸς εἰς τὴν ὀργὴν του. Ἡ χριστιανικὴ περὶ Θεοῦ ἀντίληψις προβάλλει τὸ ὑπέρτατον ὄν ὡς οὐράνιον πατέρα καὶ διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος ἠκούσθη ἀπὸ τὸ μοναδικὸν καὶ ἀφθαστον τοῦτο κήρυγμα νὰ γίνεται λόγος περὶ ἀγάπης μετὰ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Διὰ πρώτην φοράν ἐγένετο λόγος διὰ πίστιν, ἐλπίδα καὶ ἀγάπην, διὰ τὰ τρία αὐτὰ οὐσιαστικώτερα στοιχεῖα ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ παντὸς ἀληθοῦς χριστιανοῦ. Τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα ἐγνώριζεν ἤδη τὴν φιλίαν, τὸν πατριωτισμόν— τὸν ὁποῖον οἱ Ἕλληνες εἶχον ἀναγάγει εἰς πρωταρχικὴν ἠθικὴν ἀρχήν— τὴν χάριν τῆς ἐλευθερίας θυσίαν καὶ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐναρέτου βίου, μετὰ τὸν Σωκράτη καὶ μετὰ τοὺς στωϊκοὺς. Ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς φέρει τὴν πίστιν, τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἀγάπην. Ἡ πίστις εἶναι δύναμις, ἡ ἐλπίς εἶναι χριστιανικὴ ἀρετὴ καὶ συγχρόνως μεγίστη πνευματικὴ εὐτυχία, ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ ὑψίστη συναισθηματικὴ ἀξία. «Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα. Μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη» (πρὸς Κορ. α', ἐν τέλει τοῦ 13ου).

Χάρις εἰς τὰς ἀσυγκρίτους ἀξίας ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ τὰς ὁποίας ἔφερον εἰς τὸν κόσμον, τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα ἐπέτυχε τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας εἰς βαθμὸν πολὺ ἀνώτερον ἀπὸ ὃ, τι εἶχεν ἐπιτύχει ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τὰς λαμπροτέρας αὐτῆς ἡμέρας. Ἀληθῆς ἀνθρωπισμὸς δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς νὰ ἀναγνωρισθῆ ἐν ὑπεργήϊνον στοιχεῖον εἰς τὸν ἀνθρώπον. Ἀποκορῶνται ἀπὸ κάθε συνείδησιν νὰ εἶναι ἐδῶ ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ ὀριστικὸν τέλος καὶ νὰ μὴ ὑπάρχῃ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συγγόνον τοῦτο ἠθικὸν καὶ πνευματικὸν περιβάλλον, ὅπου βασιλεύει ὁ νόμος τῆς φθορᾶς καὶ ὅπου ἡ κακότης ἐπιβραβεύεται καὶ ἡ ἀδικία θριαμβεύει. Τὰ ἐπιφαινόμενα εἶναι ἀπαράδεκτα διὰ τὸ ἀξιοθαύμαστον αὐτὸ ὄν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἱκανὸν νὰ συλλαμβάνῃ τὴν ἔννοιαν τῆς αἰωνιότητος, ἐνῶ ζῆ εἰς ἕνα κόσμον πρόσκαιρον, νὰ συγκλονίζεται ἀπὸ ἰδανικὰ ὅπως τὸ ἀφθαρτον καὶ τὸ ἀίδιον, ἐνῶ τὰ πάντα γύρω του εἶναι φθορά, νὰ κατέχῃ τὸ ἰδεῶδες τοῦ τελείου ἐνῶ ζῆ εἰς ἕν περιβάλλον πλῆρες ἀτελειῶν, διὰ τὸ

ἀξιοθαύμαστον αὐτὸ ὄν τὸ ὁποῖον μέσα εἰς αὐτὴν τὴν πνιγηρὰν ἠθικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ νοσταλγῇ τὴν ἠθικὴν τελειότητα καὶ νὰ διψᾷ διὰ δικαιοσύνην καὶ νὰ παθαίνεται πρὸ τῆς ἀδικίας—ἔστω καὶ ὅταν τὴν βλέπῃ μεταξύ τρίτων—καὶ νὰ ἔχῃ στιγμὰς θείας ἐκστάσεως καὶ θρησκευτικότητος καὶ πνευματικῆς εὐτυχίας ἀνωτέρας ποιότητος, ἣ ὅποια «δὲν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου». Κατ' ἀνάγκην δὲν τελειώνει ἐδῶ ἡ ὑπαρξίς. Ἄλλως δὲν θὰ ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ θρησκευόντος ἀνθρώπου τόσον σαφὴς ἡ ἐντύπωσις διὰ τὰ «δεσμὰ» τῆς ἐπιγείου ζωῆς καὶ ἡ ροπὴ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ διὰ λύτρωσιν οὔτε ἡ πάντοτε ἀνικανοποίητη ἐκ τῶν ἐγκοσμίων διψᾷ ψυχῆς, ἡ στρεφόμενη πρὸς ἀδιάγνωστόν Τι, ὅπερ εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον εἶναι ἀνύπαρκτον, οὔτε ἡ νοσταλγία τοῦ θρησκευόντος διὰ μίαν οὐρανότιαν πατρίδα, ἡ τόσην γοητείαν ἀσκοῦσα «μυστικῇ» ἔλξις δι' ἓνα ἄλλον ὠραιότερον κόσμον οὔτε τέλος ἡ διαρκὴς ἀνησυχία τοῦ φιλοσόφου καὶ τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ τοῦ μεγάλου διανοητοῦ, τὸν ὁποῖον τυραννεῖ τὸ μέγα μυστικὸν πού μᾶς περιστοιχίζει. Κατ' ἀνάγκην δὲν τελειώνει ἐδῶ ἡ ὑπαρξίς, ἐκτὸς ἂν κάμῃ τις τὴν ἀπαράδεκτον ὑπόθεσιν ὅτι τὰ πλάσματα αὐτά, τὰ ὅποια κατέστησαν ἱκανὰ νὰ συλλαμβάνουν τοιαῦτα ὑψηλὰ ἰδεώδη, κατέληξαν νὰ γίνουν ἀνώτερα ἀπὸ τὴν Δημιουργίαν καὶ νὰ εἶναι ἄξιοι τιμηταὶ αὐτῆς. Καὶ ὅτι ὅσα ἀντικειμενικῶς ὑπάρχουν, ὕστεροῦν εἰς τρομακτικὸν βαθμὸν ἐν σχέσει πρὸς τὰ μεγάλα νοήματα ἅτινα οἱ κάταικοι τοῦ πλανήτου τούτου κατέληξαν νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ συλλαμβάνουν. Θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀνεξήγητον πόθεν ἐξεπήγασαν ὅλα ἐκεῖνα, ἂν τίποτε τὸ πραγματικὸν δὲν ἀντεπεκρίνετο εἰς αὐτά.

Μὲ τὰ ἰδεώδη αὐτά, τὰ ὅποια διεμορφώθησαν ὑπὸ τὴν ἐμπνευσιν τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, κατέστη δυνατόν εἰς τὸ σύγχρονον πνεῦμα, εἰς τὸν χριστιανικὸν δηλαδὴ πολιτισμόν, νὰ καθέξῃ τὸ ἀληθὲς νόημα τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας καὶ νὰ γεμίσῃ μὲ ἀληθῆ ἀξίαν τὸν β' ὄν τὸν ἀνθρώπινον. Οὐδέποτε ἡ ἑλληνικὴ διάνοησις εἶχε συλλάβει μίαν τόσον ὑψηλὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὸν κόσμον τῶν σκιῶν καὶ μὲ τὰ Ἡλύσια, ὅπου περιωρίζοντο οἱ ὀρίζοντες αὐτῆς εἰς τὴν μεταφυσικὴν, μὲ τὴν φιλοσοφίαν μόνην, χωρὶς τὸ φῶς καὶ τὴν ἑρμηνὴν τῆς πίστεως, ἔθετε στενώτατα ὄρια εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξίν καὶ περιώριζεν εἰς τὴν ζωὴν αὐτὴν πᾶσαν ἀξίαν ὡς πρὸς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς καλλιεργείας τῆς προσωπικότητος.

*
* *

Παρεκτός, ἄλλως τε, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, καὶ ὁ νεώτερος ἐπιστημονικὸς ἀνθρωπισμὸς θὰ ἦτο ἀνίκανος νὰ δώσῃ ὀλόκληρον τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας, χωρὶς τὴν συμβολὴν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐπιστήμη χωρὶς τὴν ἀληθῆ θρησκείαν δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ συλλάβῃ καὶ τὴν πραγματικὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου μέσα εἰς τὸν κόσμον τῶν ὑπαρκτῶν πραγμάτων. Βλέπει τὰ πράγματα κατὰ τρόπον ἐντελῶς μονόπλευρον. Τί

νά ἀναμένῃ κανεὶς ἀπὸ μίαν ἀντίληψιν, ἀπὸ τὴν ὅποιαν λείπει ἡ πίστις πρὸς τὴν ἀνωτέραν τοῦ ἀνθρώπου φύσιν; Τὸ κήρυγμα τοῦ λεγομένου «ἐπιστημονικοῦ» ἀνθρωπισμοῦ τῶν «θετικιστῶν» ἐπιστημόνων τοῦ 19ου αἰῶνος εἶχε τὴν ἀντίληψιν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ βασίση τὰ περὶ τῆς πραγματικότητος συμπεράσματά του ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ πορίσματα ἐρεύνης τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐργαστηρίου. Πᾶν ὅ,τι δὲν προέκυπτεν ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ ἀπὸ τὸ πείραμα, ἀπερρίπτετο. Δὲν ἐγίνοντο παραδεκτὰ ὡς ἀληθῆ εἰμὴ μόνον ὅσα ἦσαν προσιτὰ εἰς τὰ μέσα ἐρεύνης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Κατ' ἀκολουθίαν τῆς νοστοπρίας αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος ἐθεωρεῖτο ἀπλῶς ὡς ἐν βιοχημικὸν ἐργαστήριον, ὡς ἐν ἐργαστήριον ὀργανικῆς χημείας, λεπτότατον, εἰς σημαντικώτατον βαθμὸν τελειοποιημένον συνεπεὶα μακραιῶνος ἐξελιξέως, ἀξιοθαύμαστον, ἀλλ' ἄψυχον. Καὶ δὲν μᾶς ἔλεγον οἱ ὑλισταὶ ἐπιστήμονες τοῦ 19ου : πῶς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῆ ὅτι αὐτὸ τὸ ἄψυχον ἐργαστήριον ὀργανικῆς χημείας μὲ τὴν ἀποκλειστικῶς ὑλικὴν ὕφην κατέστη δυνατόν νὰ δημιουργήσῃ ὀλοκλήρους κόσμους εἰς τὴν ἠθικότητα, εἰς τὴν διανόησιν, εἰς τὴν καλλιτεχνίαν, πῶς ἠδυνήθη νὰ διατυπώσῃ ὕψιστα ἠθικὰ αἰτήματα καὶ ἀρχάς, πῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ὅτι συγκλονίζεται ἀπὸ βαθεῖαν θρησκευτικότητα καὶ κατὰ τίνα τρόπον κατέστη ἱκανὸν νὰ κρίσῃ ἐν ὀλόκληρον ἠθικὸν σύμπαν εἰς τὴν ἱεραρχίαν τῶν ἠθικῶν ἀξιών, εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, εἰς τὰς ἀξιολογικὰς πεποιθήσεις, εἰς τὰ ὕψηλά ἰδεώδη, ἐν ὀλόκληρον σύμπαν, τὸ ὅποιον ἔχει ἰσόθεην ὄψιν, δηλαδὴ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι πράγματα «ἀνώτερα», ὡσὰν ἀπὸ ἄλλους κόσμους, ξένα πρὸς τὸ πεζὸν καὶ χαμηλὸν περιβάλλον τῆς πέριξ ζωῆς. "Ὅλα αὐτὰ καταδεικνύουν τὴν θεῖαν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. "Ἐν πλάσμα κατὰ τὴν ὑλιστικὴν καὶ ἄθρησκον μηχανιστικὴν ἀποψιν ἄψυχον, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀρθῆ εἰς τοιαῦτα ὕψη. Εἰς Σωκράτης, εἰς Πλάτων, εἰς Ἰησοῦς ἀπλᾶ βιοχημικὰ ἐργαστήρια ! Τὶ ἰδέα...

Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ τῶν θετικιστῶν ἀποτελοῦν καλὴν ὁδὸν ἐπιτεξέως τῆς ἀξίας τοῦ ἀληθοῦς, τρόπον γνώσεως ἄριστον, ἀλλὰ τῆς κατ' ἄνθρωπον γνώσεως καὶ μόνης ταύτης. Δὲν θὰ μᾶς δώσουν ποτέ; ὅσον-δήποτε καὶ ἂν προοδεύσῃ ἡ ἐπιστήμη, παρὰ ἓνα τομέα τῆς πραγματικότητος, ἐκεῖνον μόνον, ὅστις εἶναι προσιτός εἰς τὰς δυνατότητας τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς νοήσεως, εἰς τὰς κεραίας συλλήψεως τὰς ὅποιας ὁ ἀνθρώπινος ὀρθολογισμὸς διαθέτει. Κάθε τι ποῦ ὑπάρχει καὶ ὑπερβαίνει τὰς ἀνθρωπίνας δυνατότητας, δὲν τὸ φθάνει ἡ ἐπιστήμη, διότι δὲν εἶναι προσιτὸν εἰς τὰ ὑπὸ τῶν ἀνθρωπίνων πλασμάτων κατεχόμενα μέσα νοήσεως καὶ λόγου. Τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶναι πεπερασμένα. "Ὅπως εἰς τόσα ἄλλα ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι τέλειος, οὕτω δὲν εἶναι τέλειος καὶ εἰς τὰς πνευματικὰς του ἱκανότητας : τὴν νόησιν καὶ τὸν λόγον. Πέραν τοῦ «χώρου» τοῦ προσιτοῦ εἰς τὰς ἀνθρωπίνας πνευματικὰς δυνατότητας δὲν σημαίνει ὅτι ἡ πραγματικότης λήγει. Ἐπειδὴ ἐκεῖ εἶναι

τὰ ὅρια τῶν ἱκανότητων τοῦ ἀνθρωπίνου ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς νοήσεως, δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ τὰ ὅρια τοῦ ὑπαρκτοῦ, δηλαδὴ τῆς πραγματικότητος μετὴν ἀντικειμενικῆς τῆς σημασίας. Θὰ ἦτο κατ' ὑπερβολὴν ἐγωϊστικὸν νὰ εἰπωμεν ὅτι ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἀνύπαρκτα ἐπειδὴ αἱ ἀτελεῖς ἀνθρώπιναι πνευματικαὶ ἱκανότητες δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ τὰ συλλάβουν, ἀκριβῶς ὅπως—εἰς τὰ πλαίσια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου—δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι ἀνύπαρκτοι αἱ ὑπεριώδεις καὶ αἱ ὑπερυθραὶ ἀκτῖνες ἐπειδὴ εἶναι πεπερασμένη καὶ ἀτελής ἡ αἴσθησις τῆς ὁράσεως εἰς τὸν ἄνθρωπον.

Πέραν τοῦ «χώρου» — ὄχι μὲ τὴν κατ' ἄνθρωπον ἔννοιαν τοῦ ὅρου, τὴν παραδεδομένην «ἀλλάθητον» περὶ τοῦ τριδιαστάτου χώρου ἀντίληψιν—πέραν τοῦ «χώρου» μέχρι τοῦ ὁποίου ἡ ἀνθρωπίνη νόησις ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ προσπελάσῃ, ἐκτείνονται ἄλλαι ὕψεις τῆς πραγματικότητος, ἀσύλληπτοι εἰς τὸ ἀτελὲς ἀνθρώπινον ὄν. Μέχρι πρό τινων δεκαετηρίδων, ὅποτε εἰς τὰς χώρας τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἐπεκράτει ἡ ὑπερβολικὴ ἐκείνη πίστις εἰς τὴν παντοδυναμίαν τῆς ἐπιστήμης, ἡ τόσον χαρακτηρίζουσα τοὺς ὕλιστικοὺς ἐκείνους χρόνους—ὀμιλῶ διὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου—οἱ ἐπιστήμονες μᾶς ἔλεγον μὲ πεποιθήσιν : «Καὶ κατ' ἀντικείμενον εἶναι ἀνύπαρκτον πᾶν ὅ,τι δὲν διαγιγνώσκεται μὲ τὰς μεθόδους τὰς ὁποίας ἡ ἐπιστήμη διαθέτει». Σήμερον καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιστήμονες, οἱ μεγαλύτεροι ἐκπρόσωποι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν μεγίστην των πλειονότητα, ἀντιλαμβάνονται τὰ μεγάλα ἐκεῖνα προβλήματα κατὰ διάφορον τρόπον. Περιορίζονται νὰ λέγουν : «Ἐως ἐκεῖ φθάνουν αἱ γνώσεις μας αἱ ἀνθρώπιναι. Τὰ ἐπέκεινα δὲν δυνάμεθα νὰ τὰ νοήσωμεν». Προσθέτουν ἐνίοτε : «Οὐδέποτε ὁ ἄνθρωπος θὰ μάθῃ, διότι ἐκεῖνα ὑπερβαίνουν τὰς ἀνθρωπίνας δυνατότητας. Θὰ εἶναι διὰ παντὸς ἀποκεκλεισμένα εἰς τὸν ἄνθρωπον». Οὕτω οἱ κορυφαῖοι φυσικοὶ, ἀστρονόμοι, χημικοὶ καὶ οἱ ἄλλοι μεγάλοι σύγχρονοι ἐκπρόσωποι τῆς θετικῆς ἐπιστήμης δὲν εἶναι σήμερον ἄπιστοι, ὡς οἱ πρὸ 60 ἢ 70 ἐτῶν προκάτοχοί των. Διότι ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἔχει κατὰ πολὺ προοδεύσει ἔναντι τῆς πρὸ ἐβδομηκονταετίας. Καὶ ἐπλήθυσεν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μεγάλα πνευματικαὶ φυσιογνωμίαι τοῦ γένους μας εἶχον προεῖπει κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς ἀπιστίας : ὅτι θὰ ἔλθῃ ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, προοδεύουσα ἀκόμη περισσότερο, θὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἀποφθεγματικὴ καὶ ἀπόλυτος διὰ τὴν παντογνωσίαν τῆς. «Ἡ ὀλίγη ἐπιστήμη, ἔλεγον, ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν Θεόν. Ἡ πολλὴ ὅμως ἐπιστήμη ἐπαναστρέφει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ θεῖον», ἀπομιμούμενοι τὸ τοῦ Βάκωνος, ὅστις εἶχεν εἶπει ὅτι «ἡ ὀλίγη φιλοσοφία ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν θρησκείαν. Ἡ ἐντελής φιλοσοφικὴ κατάρτισις ἐπαναστρέφει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν Θεόν».

Σήμερον, ὄχι μόνον εἰς τὴν βορ. Ἀμερικὴν, ὅπου πάντοτε ἦτο τόσον ἀνεπτυγμένον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν γηραιάν μας Εὐρώπην μὲ τοὺς σκεπτικιστὰς καὶ μὲ τὰ ἀμείλικτα ἄλλοτε κριτικὰ πνεύματα τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνος, οἱ κορυφαῖοι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, εἰς τὴν με-

γάλην των πλειονότητα, δὲν εἶναι ἄπιστοι. Παρήτησαν τὴν ὁδὸν τῆς πλάνης τοῦ ὕλισμοῦ, τὴν ὁποῖαν οἱ πρό τινων δεκαετηρίδων διδάσκαλοί των τοῖς ὑπεδείκνυσαν.

* * *

Χωρὶς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν δὲν θὰ εἴχομεν μὲ τι νὰ πληρώσωμεν τὸ κενὸν τὸ ὁποῖον ἡ ἀτέλεια τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῆς κατ' ἀνθρώπον νοήσεως καταλείπει εἰς τὰς περὶ τῆς πραγματικότητος γνώσεις μας. Τὸ ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον αἶσθημα δικαίου θὰ ἔμενεν ἀνικανοποίητον καὶ ὀλόκληρον τὸ περιβάλλον ζωῆς εἰς τὸ ὁποῖον ἐτάχθημεν νὰ διαγαγάωμεν τὸν βίον θὰ εἶχεν ὄψιν ἀγρίαν καὶ στυγνὴν. Ἡ ἐρημία καὶ τὸ πολικὸν ψῦχος εἶναι πράγματα φοβερότερα εἰς τὸν ἠθικὸν κόσμον παρὰ ἔξω εἰς τὴν φύσιν. Τὰ ἐπιτακτικώτερα καὶ ὑψίστα ἠθικὰ αἰτήματα παντὸς ἀξίου τοῦ ὀνόματός του ἀνθρώπου θὰ ἔμεναν ἀδικαίωτα. Τὸ γένος μας θὰ ἐμαστιζέτο ἀπὸ ὀξυτάτην ἠθικὴν κρίσιν, θὰ εἶχε γνωρίσει ἓν χαῖνον κενὸν ψυχῆς, τὸ ὁποῖον καμμία ἐπιστήμη δὲν θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ γεμίση.

Πράγματι, πόσον πολλὰ πράγματα ἐπέπρωτο νὰ γνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας κατὰ τὰ τελευταῖα ἑκατὸν ἔτη... Παρ' ὅλα ταῦτα, ὅσον προχωρεῖ εἰς τὰς γνώσεις του ὁ ἄνθρωπος, ὅσον προοδεύει ὁ πολιτισμὸς εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, τόσο καλλίτερον ἀντιλαμβάνομεθα ὅτι εἶναι ἀσυγκρίτως περισσότερα καὶ μεγαλύτερα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν καὶ τὰ ὁποῖα οὐδ' εἰς τὸ μέλλον θὰ καταστῆ ποτε δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν. Διότι ἐκεῖνα δὲν εἶναι προσιτὰ εἰς τὰς δυνατότητας γνώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι ἀντικείμενα γνώσεως, ἀλλὰ πίστεως. Ἀποτελοῦν τὰς ὑπὲρ τὸν ἀνθρώπινον λόγον, τὰς ὑπὲρ τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν πραγματικότητας. Εἶναι αἱ ὑπέρογοι ὄψεις τῶν ὄσων ὑπάρχουν, τὰς ὁποίας ἡ ἀνθρωπίνη ἔρευνα οὐδέποτε θὰ προσπελάσῃ. Ἐκεῖ ὅπου λήγει ἡ περιοχὴ τῆς ἐπιστήμης, ἄρχεται ἡ περιοχὴ τῆς θρησκευτικότητος, τοῦ θρησκευτικοῦ συναίσθηματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὅσα κεῖνται ὑπὲρ τὴν νόησιν, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν. Μία ἀκαταμάχητη διαίσθησις ὀμιλεῖ διὰ τὴν ὑπαρξίν των μέσα εἰς τὴν ψυχὴν ὄλων τῶν ἀνθρωπίνων γενεῶν. Εἶναι ἀντικείμενα ἀγάπης καὶ πίστεως καὶ λατρείας. Ἡ θρησκευτικότης εἶναι ἀνάγκη τῆς ψυχῆς ἀδήριτη, εἶναι μία διψα ψυχῆς τὴν ὁποῖαν πάντες οἱ ἀξιοὶ τοῦ ὀνόματός των ἀνθρώποι δοκιμάζουν καὶ τὴν ὁποῖαν οὐδεμία ἐποχὴ ἠγνόησε. Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ μᾶς διδάσκει ὅτι ποτέ, εἰς καμμίαν ἐποχὴν καὶ εἰς καμμίαν περιοχὴν τῆς ὑψηλῆς, δὲν ὑπῆρξε λαὸς χωρὶς θρησκείαν. Καὶ τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας μᾶς ἐγάρισε τὴν ὑψηλοτέραν καὶ εὐγενεστέραν τῶν θρησκειῶν, ἐξ ὄσων ὑπῆρξαν ποτέ καὶ ἐξ ὄσων θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν.

Εἶναι ἀντικείμενον ὄχι ἐρεύνης καὶ γνώσεως, ἀλλὰ πίστεως ἡ θερμὴ συναισθηματικὴ ἔλξις, ἡ ἀγάπη πρὸς μίαν ἀδιάγνωστον ὑπερτάτην Ὑπαρξίν,

πρὸς ἓνα πανάγαθον Θεὸν Πατέρα δικαιοκρίτην. Εἶναι ἀντικείμενον πίστεως καὶ ὄχι θετικῆς ὀρθολογιστικῆς ἐρεύνης ἢ ὑπὲρ τὸν ἀνθρώπινον λόγον πραγματικότης, ὅτι εἰς τὴν ἀρετὴν ἐπιφυλάσσεται πράγματι δικαίωσις καὶ ὅτι τελικῶς τὸ κακὸν δὲν πρόκειται νὰ κατανικήσῃ τὸ καλόν, ὅτι δὲν πρόκειται νὰ θριαμβεύσῃ, ἔναντι τοῦ καλοῦ. Παρ' ὅσα ἀντίθετα βλέπομεν καθ' ἐκάστην πέραξ ἡμῶν, εἰς τὸ περιβάλλον τῆς ζωῆς αὐτῆς, ἢ πίστις δὲν μᾶς ἀπολείπει. Ἡ πίστις αὕτη μᾶς ἐμπνέει τὴν πεποιθήσιν ὅτι ἡ ἀληθὴς πραγματικότης δὲν περιορίζεται εἰς τὴν στενὴν περιοχὴν τῆς παρουσίας ὑπάρξεως. "Ὅτι ὅσα μᾶς ἐδίδαξαν εἰς τὴν πρώτην μας νεότητα οἱ διδάσκαλοί μας καὶ μᾶς ἔκαμν νὰ τὰ πιστεύσωμεν ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα πνεύματα τῶν αἰώνων, δὲν εἶναι κανόνες σκοπιμότητος μόνον, ἀπλοῖ κανόνες ἠθικῆς στάσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ζωὴν, ἔχοντες ὡς ἀποκλειστικὸν σκοπὸν νὰ καταστήσῃ ἐφικτὸς ὁ κοινωνικὸς βίος. Ἄλλ' ὅτι ἀνταποκρίνονται εἰς ὑψίστας πραγματικότητας, ὅσον καὶ ἂν αὐταὶ εἶναι ἀσύλληπτοι εἰς τὰ μέσα γνώσεως ἅτινα ὁ ἄνθρωπος διαθέτει.

"Ὅλη ἐκείνη ἡ ἀνεκτίμητη πνευματικὴ κληροδοσία τῶν μεγάλων ἡρωϊκῶν μορφῶν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, ὀλόκληρον ἐκεῖνο τὸ πνευματικὸν οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον οἱ μεγάλοι ἠθικοδιδάσκαλοι, οἱ ἰδρυταὶ θρησκειῶν, οἱ φιλόσοφοι καὶ διανοηταὶ τῶν αἰώνων τοῦ παρελθόντος ὠκοδόμησαν λίθον πρὸς λίθον χάριν τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, ὀλόκληρον ἐκεῖνο, ὅπως τὸ γνωρίζομεν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν εἶναι ἀπατηλὸν κτίσμα οἰκοδομηθὲν ἐπὶ ἄμμου. Αἱ ἀσύγκριτοι πνευματικαὶ ἀξίαι του δὲν εἶναι ψευδεῖς, οὐδὲ προσωρισμένοι νὰ ἀγάγουν εἰς πλάνας τοὺς εὐπίστους. Ἡ ὁμιλία π.χ. ἢ ἐπὶ τοῦ ὄρους πιστεύομεν ὡς χριστιανοὶ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦς ἀπατηλοὺς λόγους παρηγορίας πρὸς ἓνα λαὸν δυστυχῆ καὶ ὑποδουλωμένον καὶ πτήσσοντα καθ' ἐκάστην ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ «δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου» τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Πιστεύομεν ὡς χριστιανοὶ ὅτι αὕτη ὑπερακοντίζει τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐλέχθη καὶ τὸν λαὸν πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπηυθύνετο, ὅτι ἔχει νόημα πανανθρώπινον καὶ αἰώνιον καὶ ὅτι ἀνταποκρίνεται πρὸς ὑψίστας πραγματικότητας, ἀσύλληπτους μὲν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν καὶ νόησιν, ἀλλ' οὐδὲν ἤττον ὑπαρκτάς.

"Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀντικείμενα ἐρεύνης καὶ θετικῆς γνώσεως, οὐδὲ πορίσματα ἐμπειρίας ἢ σειρᾶς συλλογισμῶν. Μὲ τοιαῦτα μέσα ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δύναται νὰ φθάσῃ μόνον τὰς τοῦ συνήθους ἠθικοῦ ἀναστήματος πραγματικότητας τῆς πέραξ ἡμῶν ζωῆς, αὐτὰς δηλαδὴ αἱ ὁποῖαι εἶναι «κοιμμένοι εἰς τὰ μέτρα» τὰ ἀνθρώπινα. "Ὅμως αἱ ἄλλαι ἐκεῖναι, αἱ ἀδάγγνωστοι ἐκεῖναι πραγματικότητες, ἀποτελοῦν τὰ μεγαλύτερα ἰδανικὰ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀντικείμενα πίστεως καὶ νοσταλγίας, ἅτινα συγκλονίζουν τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν. Δὲν γνωρίζουν περιορισμούς, οὔτε κατὰ χώρας ἢ λαοὺς οὔτε κατὰ χρόνον. Εἶναι αἰώνια καὶ εἶναι πανανθρώπινα. Εἶναι τὰ σεμνότερα, τὰ εὐγενέστερα, τὰ ὑψηλότερα, τὰ ἀγιώτερα ἰδανικὰ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Δὲν πρό-

κειται μόνον διὰ τὴν συνέχισιν τῆς προσωπικότητος τῶν κατὰ μέρος ἀτόμων, τὴν ὁποίαν ἐμπεριέχουν. Δὲν εἶναι κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῶν ὠφελιμιστικά. Πρὸ παντὸς ἡ ἀξία των συνίσταται εἰς τὸ ὅτι παρέχουν δικαίωσιν εἰς τὴν Δημιουργίαν. Ἐκεῖνα προσδίδουν νόημα εἰς τὴν ὑπαρξιν καὶ ἀξίαν εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ εἰς τὰ πλάσματα τὰ συναπαρτίζοντα αὐτό. Χάρις εἰς αὐτὰ ἐξωραΐζονται τὰ ὅσα βλέπομεν εἰς τὸ ζοφερόν περιβάλλον τῆς ζωῆς αὐτῆς. Χάρις εἰς αὐτὰ γίνεται ἡ ζωὴ ἀξία νὰ τὴν ζῆ κανεῖς. Ἐκεῖνα εἶναι τὰ διακρίνοντα τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸ ζῶον. Μὲ μίαν λέξιν, χάρις εἰς αὐτὰ μᾶς εἶναι δυνατὸν νὰ λέγωμεν : « Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε μάλιστα, ἀξίζει νὰ ἐχθῆ ἔλθει κανεῖς εἰς τὸν κόσμον ὡς ἀνθρωπίνη ὑπαρξις καὶ ἀξίζει νὰ τὴν ζῆ κανεῖς αὐτὴν τὴν ζωὴν ».

Τὴν ἀνωτέραν αὐτὴν περὶ ἀνθρώπου καὶ ζωῆς ἀντίληψιν δὲν τὴν ὀφείλομεν οὔτε εἰς τὸ ἑλληνορρωμαϊκὸν πνεῦμα οὔτε εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἐν γένει διανόησιν οὔτε εἰς τὰς κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης οὔτε εἰς τὴν μονόπλευρον νοοτροπίαν τοῦ λεγομένου «ἐπιστημονικοῦ ἀνθρωπισμοῦ». Τὴν χρεωστοῦμεν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ εἰς τὸν χριστιανικὸν ἀνθρωπισμὸν.

* * *

Ὅχι ἀπλῶς εἶναι συνυφασμένος λοιπὸν ὁ χριστιανισμὸς μὲ τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν, ἀλλὰ κάτι περισσότερον : χωρὶς τὸν χριστιανισμὸν δὲν θὰ εἶχε καταστῆ δυνατὸν νὰ διαμορφωθῆ σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰῶνων ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς μας. Ἄν ἡ μοῖρα τῶν ἀνθρωπίνων μᾶς εἶχε στερῆσει τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, θὰ εἶχομεν σήμερον—καὶ ὑπὸ τὰς ἀρίστας τῶν προϋποθέσεων ὑλικῆς εὐημερίας καὶ μακροχρονίου παγκοσμίας εἰρήνης—ἐνα ἄψυχον τεχνικοοικονομικὸν πολιτισμὸν, χωρὶς καμμίαν ἐσωτερικότητα.

Ἡ μεγάλη αὕτη θρησκεία ὑπέστη πολλὰς δοκιμασίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δισχισιοῦς ἱστορίας της, ἀπὸ τῶν πρώτων διωγμῶν τῆς ἐποχῆς τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων μέχρι τῶν τελευταίων κρίσεων : τῆς ὑπὸ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας διώξεως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς κρίσεως συνεπείᾳ τοῦ πνεύματος ἀρνήσεως τῶν ὑλιστῶν ἐπιστημόνων τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἐπέρασε νικητρία ἀπὸ ὅλας αὐτὰς τὰς δοκιμασίας ἐπὶ εἴκοσιν αἰώνας. Ἄλλαι θρησκείαι ἐσβυσαν, ἄλλα μεγάλα πνευματικὰ κηρύγματα κατεδείχθησαν πρόσκαιρα καὶ διαβατικά. Ἄλλ' ὁ χριστιανισμὸς ἐπέζησε καὶ θέλει ἐπιζῆσει ἐφ' ὅσον θὰ ὑπάρχουν ἄξιοι τοῦ ὀνόματός των ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς σφαιρας ταύτης. Διότι εἶναι ἀσύγκριτη ἡ εὐγένεια τῆς θρησκείας αὐτῆς καὶ ἀνυπέρβλητη ἡ ἀνωτερότης της ἐναντι οἰασδήποτε ἄλλης ἱστορικῶς πραγματοποιηθείσης ἢ καὶ οἰασδήποτε ἄλλης νοητῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ ἐναντι οἰουδήποτε ἄλλου πνευματικοῦ κηρύγματος, ὅσονδήποτε ὑψηλοῦ. Διότι εἶναι ἄφθαστη ὡς ἠθικοδιδασκαλία καὶ ἀπαράμιλλη εἰς τοὺς θησαυροὺς τοῦ συναι-

σθήματος. Διότι είναι ἡ θρησκεία τοῦ ἐλέους καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πόνου καὶ τῆς ἀγάπης.

Εἰς τὸν 20όν μας αἰῶνα αὕτη δὲν ὑπέστη ἄλλην κρίσιν ὡς θρησκεία καὶ ὡς πίστις, παρ' ὅλα τὰ μεσολαβήσαντα δύο τρομακτικὰ κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ πλήγματα, τὰ ὁποῖα ἡ ἱστορικὴ μοῖρα ἐπεφύλασεν εἰς τὴν γενεάν μας, τὰ πλήγματα τοῦ 1914 καὶ τοῦ 1939. Οὐδ' ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος τοῦ αἰῶνος μας τὴν ἔθιξε, διότι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ὕλιστάς ἐπιστήμονας τοῦ 19ου. εἰς τὴν ἰδικὴν μας γενεάν ἡ προϊούσα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πρόοδος ἔπαυσε νὰ ἀπομακρύνῃ τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὸν Θεόν. Ἡδραϊώθη κατὰ ταῦτα εἰς τὴν ἐποχὴν μας ὁ χριστιανισμὸς ὡς θρησκεία καὶ ὡς θρησκευτικὴ πίστις. Ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος ἠκολούθησε παράλληλον ὁδόν, χωρὶς νὰ τὸν βλάψῃ. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύγχρονη θρησκευτικὴ ἀντίληψις ἀφῆκεν εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐλεύθερον τὸ στάδιον τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς γνώσεως τοῦ φυσικοῦ κόσμου, εἶναι δὲ σήμερον περισσότερο ἀπὸ ἄλλας ἐποχὰς συγκρατημένη εἰς τὸ νὰ δογματίζη καὶ νὰ προβαίνῃ εἰς ὄντολογικὰς διαβεβαιώσεις εἰς τὸν τομέα τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Οὐδεὶς π.χ. σήμερον ὑποστηρίζει ὅτι ἐπτὰ μόνον ἡμέραι ἤρκεσαν διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ ὅτι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι ἀλάθητον τὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως. Ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη κατέδειξε διαφορετικὰ τὰ πράγματα. Καὶ ἐν γένει πεδίον τῆς θρησκείας δὲν εἶναι καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὄντολογία, ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴ ὑπάρχῃ ποτὲ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ διαψευσθῇ ἡ πίστις ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν πρόοδον. "Ὅ,τι δύναται ἡ ἐπιστήμη μὲ τὰ ἴδια αὐτῆς μέσα ἐρεύνης νὰ προσπελάσῃ, δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώσις εἶναι ἀντικείμενον ἐρεύνης. Ἐξακριβώνεται, ἀποδεικνύεται, μεταδίδεται, διδάσκεται εἰς τρίτους. Ἐκφράζεται εἰς γλῶσσαν ἀνθρωπίνην καὶ συλλαμβάνεται μὲ μέσα ἀνθρώπινα. Ὁ τομεὺς τῆς θρησκείας ἀρχίζει, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ἐκεῖ ὅπου λήγουν αἱ δυνατότητες τῆς κατ' ἀνθρώπον γνώσεως. Ἀντικείμενα πίστεως εἶναι ἐκεῖναι αἱ πραγματικότητες. τὰς ὁποίας ὄχι ἀπλῶς ἀγνοεῖ ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη, ἀλλὰ τὰς ὁποίας—ὡς ἐκ τῆς ὑφῆς αὐτῶν—δαισθανόμεθα ὡς μελλούσας νὰ ὦσιν ἔσαει ἀπρόσιτοι εἰς τὰς μεθόδους τῆς ἐπιστήμης. Διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ λεχθῇ σήμερον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀκουσθῇ πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐπιστήμη, προοδεύσασα, κατέδειξεν ἐπὶ πολλῶν ζητημάτων τὸ ἀβάσιμον τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Πρόκειται διὰ πραγματικότητος ἐντελῶς διακεκριμένης. Δὲν εἶναι διόλου ἀσυμβίβαστος ἡ πίστις πρὸς τὸν Θεὸν μὲ τὰς μεγίστας κατακτησεις γνώσεως τῆς ἐπιστήμης. Ἡ δίψα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας δι' ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ γνῶσιν εἰς τὸν τομέα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀποτελεῖ δῶρημα τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Παρῆλθεν ὁ καιρὸς τῆς ἰσχύος τοῦ παραγγέλματος : «Πίστευε καὶ μὴ ἔρευνα». Τὸ πνεῦμα ἐρεύνης εἰς τὴν ἐπιστήμην εἶναι τι ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς θρησκείας, ἡ δ' ἀληθὴς χριστιανικὴ πίστις δὲν τὸ ἀποκρούει. Διότι ὁ

ιδιός της τομεύς ἔχει τὴν ἀφετηρίαν του πολὺ ὑψηλότερα ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶναι προσιτὰ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν καὶ νόησιν.

Κατὰ ταῦτα ὁ χριστιανισμὸς ὡς θρησκευτικὸν καθεστῶς καὶ ἡ ἐκκλησία ὡς πνευματικὸς ὄργανισμὸς δὲν ἐθίγησαν ποσῶς ἀπὸ τὰς ἀλματώδεις προόδους τοῦ συγχρόνου ἐπιστημονικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ σημερινοὶ ἐπιστήμονες εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πιστοὶ χριστιανοί. Ἄλλος τις κίνδυνος διαφαίνεται σήμερον σαφῶς, κίνδυνος ἀποτελῶν ὄχι κρίσιν θρησκευτικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος, ἀλλὰ κρίσιν ἠθικὴν. Ἰδίως μετὰ τοὺς μεγάλους πολέμους καὶ μετὰ τὰς μεγάλας οἰκονομικὰς κρίσεις παρατηρεῖται πάντοτε εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ κρίσις βαθεῖα τῶν καθιερωμένων ἠθικῶν ἀξιών. Σήμερον ἐμφανίζεται αὕτη ὄχι τόσον μὲ τὴν μορφήν ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν, οὐδὲ μὲ φανερά κηρύγματα ἀνηθικισμοῦ καὶ ἀνατροπῆς τῶν ἀξιών, ὅπως εἶχε συμβῆ εἰς παλαιότερας ἐποχὰς τῆς ἱστορίας, ὅσον κυρίως μὲ τὴν ὑπουλον μορφήν μιᾶς ἀνομολογήτου ἀμβλύνσεως τῆς κοινῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Αἱ χάριν τῆς ἐπικρατήσεως εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς πράξεις καὶ τὰ διατιθέμενα μέσα τείνουν νὰ εἶναι ἠθικῶς ἀποχρωματισμένα. Ἡ ἀξία ἢ ἀπαξία μιᾶς ἐνεργείας κρίνεται ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς ἀποτελεσματικότητος αὐτῆς, ἀδιαφόρως ἂν αὕτη εἶναι ἢ ὄχι θεμιτή. Οἱ δισταγμοὶ συνειδήσεως χαρακτηρίζονται ὡς ἔλλειψις πρακτικοῦ πνεύματος. Θεωρεῖται, κατὰ κανόνα, τοῦλάχιστον ἀφελῆς καὶ ἀνίκανος ὅστις διερωτᾶται ἂν εἶναι πρέπον νὰ κάμη κάτι καὶ ἔχει ἐνδοιασμούς ἂν τοῦ εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ χρησιμοποιήσῃ μέσον τι, ἐνῶ ἀπὸ πλευρᾶς ὠφελιμιστικῆς εἶναι βεβαία ἡ ἀποτελεσματικότης του.

Τὸ φαινόμενον αὐτὸ τῆς τάσεως πρὸς ἠθικὸν ἀποχρωματισμὸν τῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν εἶναι τόσον σύνθητες εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ συγχρόνου μεταπολεμικοῦ κοινωνικοῦ βίου, ὥστε τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα εἶναι πολὺ ἐνδεχόμενον νὰ ὑποστῇ ἐξ αὐτοῦ βαθεῖαν ἐσωτερικὴν διάβρωσιν, διατηρουμένου ἀθίκτου τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος. Τοιοῦτοτρόπως, ἡ μεγάλη αὕτη θρησκεία, ἥτις εἶναι πρὸ παντὸς οὐσία καὶ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς δι' ὠρισμένην ἠθικὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καὶ αἰσθημα νομιμότητος τοῦ ψυχικοῦ βίου, θὰ ἐκινδύνευεν—ἂν μὴ ἤθελε τελικῶς ὑπερνικηθῆ ἢ μεταπολεμικὴ αὕτη τάσις ἀμβλύνσεως τῆς κοινῆς ἠθικῆς συνειδήσεως—θὰ ἐκινδύνευε νὰ περιορισθῇ εἰς τινὰ ἐξωτερικὴν μόνον ὑπόστασιν, εἰς τυπολατρικὰς πράξεις, εἰς τελετὰς καὶ εἰς θρησκευτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς ὄργανισμούς καὶ θεσμούς, χωρὶς καμμίαν ἐσωτερικότητα. Δὲν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὅποιον εἶχε θελήσει ὁ Ἰδρυτὴς τῆς θρησκείας μας—κάθε ἄλλο.

Ἄλλὰ καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν παροῦσαν κρίσιν, ὁ θεωρητικὸς τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ σημειώσῃ καὶ νὰ τονίσῃ, προκειμένου περὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, μίαν λίαν σημαντικὴν καὶ ἐκδηλον διάστασιν μεταξύ διαδόσεως καὶ οὐσιαστικῶν πραγματοποιήσεων. Ὁ χριστιανισμὸς

ἐθριάμβευσεν εἰς τὴν διάδοσίν του. Ἐκπορευθεὶς ἀπὸ τὴν μεσογειακὴν του κοιτίδα, ἔφθασεν εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου, ὑπερνικήσας ἀναριθμήτους δυσχερείας. Κατέκτησε τοὺς αἰῶνας καὶ τὰς ἀποστάσεις. Ἐνίκησε τὸν χρόνον καὶ τὰ ἔθνη. Ἐντούτοις εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν διδαχμάτων του δὲν ἔχομεν ἀκόμη φθίσει. Ἡ ἐπικράτης τῆς ἀγάπης, τῆς ἀνεξικακίας, τῆς συγγνώμης, ἡ οὐσιαστικὴ ἰσχὺς τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀπαραμίλλων αὐτοῦ ἀξιών εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, ἀποτελοῦν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀντικείμενα θερμοῦ πόθου καὶ ἐρέσεως καὶ εὐρίσκονται μακρὰν εἰσέτι ἀπὸ τοῦ νὰ καταστοῦν ἐπιτεύγματα.

Ἄν οἱ πρῶτοι τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπόστολοι, οἱ ἀγωνισθέντες καὶ προσενηκόντες τὴν ζωὴν των διὰ τὴν διάδοσίν του, καθίστατο κατὰ τινα τρόπον δυνατὸν νὰ ἴδωσι τὰ ἀποτελέσματα τῶν μόχθων των καὶ τῆς θυσίας των, θὰ παρίσταντο πρὸ ἑνὸς συγκνηκτικοῦ θεάματος: Εἰς ὀλόκληρον τὴν οἰκουμένην θὰ ἔβλεπον νὰ ἐορτάζωνται αἱ ἐπέτειοι τῆς Γεννήσεως καὶ τῶν Παθῶν. Ποταμοὺς δακρῶν νὰ ρέουν διὰ τὸ θεῖον δρᾶμα. Τὰς ἐκκλησίας νὰ μὴ ἐπαρκοῦν εἰς χῶρον, ἵνα περιλάβουν τὰ πλήθη, ἅτινα ἐπὶ ἀναριθμήτους γενεὰς συνωθοῦνται κατ' ἔτος, διὰ νὰ ἀκούσουν τὰ ἴδια ἐκεῖνα κοσμοϊστορικὰ γεγονότα καὶ τοὺς ἰδίους ἐκείνους λόγους, τοὺς ἀνταποκρινομένους πρὸς μυχιαϊτάτας «μυστικὰς» φωνὰς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Τοὺς συγχρόνους νὰ παρακολουθοῦν μὲ θρησκευτικὴν προσήλωσιν τὰς ἰδίας ἐκείνας περικοπὰς τῶν εὐαγγελιστῶν, κατεχόμενοι ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἐκείνην βαθυτάτην συγκίνησιν. Ἥτις εἶχεν ἐπὶ αἰῶνας συγκλονίσει τὰς ψυχὰς τῶν προγόνων των. Ἐντούτοις δὲν θὰ ἔβλεπον νὰ ἔχουν πραγματοποιηθῆ ὅσα Ἐκεῖνος ἐνετείλατο ἡμῖν. Θὰ ἔβλεπον μὲ μίαν λέξιν ὅτι ἐνῶ ὁ χριστιανισμὸς ὡς θρησκευτικὸν καθεστῶς ἔχει θριαμβεύσει, ἐξακολουθεῖ ἐντούτοις ὡς βίωμα νὰ ἀποτελῇ ἀντικείμενον νοσταλγίας.

Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουν εἰσέτι πραγματοποιηθῆ τὰ διδάγματα αὐτοῦ δὲν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι παραδεκτὰ ἀπὸ τὸ σύγχρονον πνεῦμα. Κάθε ἄλλο. Ὅχι ἀπλῶς τὰ παραδεχόμεθα, ὄχι ἀπλῶς τὰ θέλομεν, ἀλλὰ τὰ ποθοῦμεν μὲ θέρμην, τὰ «νοσταλοῦμεν». Δὲν ἔχομεν ὅμως τὴν ἱκανότητα νὰ τὰ καθέξωμεν. Μὲ δύο ἀπλᾶς λέξεις «λαχταροῦμεν δι' αὐτά, ἀλλὰ δὲν εἰμποροῦμεν». Δὲν εἰμποροῦμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι δὲν ἔχομεν εἰσέτι καταστῆ ἄξιοι δι' αὐτά. Ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦν πραγματικότητος κειμένης πολὺ ὑψηλότερα ἐν σχέσει πρὸς τὸ σημερινὸν ἠθικὸν καὶ πνευματικὸν μας ἀνάστημα.

Θὰ ἔλθῃ ἐντούτοις ἡμέρα, καθ' ἣν αἱ ἀρχαὶ τοῦ χριστιανισμοῦ θὰ ἔχουν πραγματοποιηθῆ. Αὐτὸ θὰ γίνῃ—τὸ πιστεύομεν καὶ πρέπει νὰ τὸ πιστεύωμεν ὅτι θὰ γίνῃ—ἔστω καὶ ἂν χρειασθῆ νὰ περάσῃ δι' αὐτὸ πολὺς χρόνος ἀκόμη. Καὶ τότε θὰ εἶναι οἱ καιροὶ τοῦ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, οὕτινος ἡ ὕψῃ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐσωτερικὴ. Τότε θὰ εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ ἐπικράτης τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἐπὶ τῆς οἰκουμένης. Ἡ ἀγάπη, ἡ ἀνεξικακία,

ἡ συγγνώμη, θὰ βασιλεύσουν κάποτε εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ θὰ καταστοῦν πραγματικότητες.

Τόσον ὀλιγώτερον μακρὸς θὰ εἶναι ὁ διὰ τὸ ἐξάισιον τοῦτο ἐπίτευγμα ἀπαιτηθῆσόμενος ὅπως διαρρέουσι χρόνος, ὅσον μὲ περισσοτέραν ζέσιν γίνῃ, ἕκαστος ἐξ ἡμῶν φορεὺς τοῦ πνεύματος αὐτοῦ. Ἡ τάσις ὅλων μας ἄς εἶναι πάντοτε πρὸς ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν. Ἀπευθύνομαι πρὸ παντὸς πρὸς τοὺς νέους, πρὸς τοὺς ἀγαπητοὺς μας φοιτητάς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προσδοκῶμεν μίαν καλλιτέραν αὔριον. Διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἐσωτερικῆς καλλιέργειας, τῆς βελτιώσεως τῆς προσωπικότητος, τοῦ αὐτελέγγου ἐν σχέσει πρὸς τὰς πράξεις μας—ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὰς σκέψεις μας, ὡς εἶπεν ὁ Ἰησοῦς—καὶ μὲ ὅλην τὴν δύναμιν τῆς ψυχῆς μας, ἄς τείνωμεν πρὸς τὸ μέγα ἐκεῖνο «νοσταλγημένον» τέρμα.

Ἡ σπουδάζουσα καὶ θρησκευούσα νεολαία ἔχει ἐπιτακτικὸν ἠθικὸν χρέος νὰ θεωρῇ ὅτι εὐρίσκεται ἐπὶ κεφαλῆς τῆς στρατιᾶς τῶν ἐκλεκτῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος τῶν ἀγωνιζομένων τὸν μέγαν καὶ ὑψηλὸν τοῦτον ἀγῶνα. Ἀξιώτερος ἀγὼν οὐδεὶς οὐδέποτε ὑπῆρξε, καθ' ὅλον τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ στρατιᾶν λαμπροτέραν ταύτης, τῆς ἀγωνιζομένης διὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, οὐδέποτε ἐγνώρισεν ἡ ἱστορία. Ἔχει αὕτη στρατολογηθῆ μεταξύ τῶν ἐκλεκτοτέρων ἐκπροσώπων τοῦ γένους μας, τῶν ἀληθῶν χριστιανῶν. Ἀγωνίζεται εἰς ὀλόκληρον τὴν ὑψηλίον. Οὐδεμία διάκρισις φυλῆς ἢ ἐθνικότητος ἐμποδίζει τὴν εἰσοδοχὴν εἰς τὰς τάξεις τῆς. Οἱ εἰς αὐτὴν ἐντεταγμένοι πολεμισταὶ ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὰ ὑψίστα δυνατὰ ιδεώδη, τὰ χριστιανικά. Ἀρεταὶ μεγαλύτεραι ἐκείνων, αἵτινες τοὺς ἐμπνέουσι, δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὸν κόσμον. Πρόκειται διὰ τὰς ἀρετάς, αἵτινες τελοῦσιν εἰς ἄμεσον συνάρτησιν μὲ τὸν ἀνθρωπισμόν. Οἱ ἄλλοι πόλεμοι ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταρρίπτουν κατὰ τὸν βαναυσότερον τρόπον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τὰς ἀξίας. Οὔτε τὴν μητρότητα σέβονται οὔτε τὸ γῆρας οὔτε τὰ ἱερώτερα αἰσθήματα. Ὁ εὐγενὴς οὗτος ἀγὼν ἀντιθέτως προάγει τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἀξίας. Τὰ μέλη τῆς στρατιᾶς αὐτῆς «ἀγωνίζονται τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν» μὲ τὴν ὑψίστην δυνατὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Διότι ἀληθὴς καὶ ἄξιος τοῦ ὀνόματος πνευματικὸς πολιτισμὸς δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, χωρὶς τὸ κήρυγμα τῆς Γαλιλαίας νὰ γίνῃ βίωμα, στοιχεῖον τῆς ζωῆς μας, ἀνάγκη, τῆς ψυχῆς—ὡς ἦτο ἡ αἰσθητικὴ κοινὴ συνείδησις εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα—πραγματικότης, οὐσία. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχη τοῦτο μετουσιωθῆ εἰς ἀπλὴν σύνθεσιν ἐξωτερικῶν τυπολατρικῶν στοιχείων ἢ εἰς ἐπισήμους κρατικὸς θεσμοὺς καὶ διοικητικὸς ὀργανισμοὺς, οὐδὲ νὰ ἐκδηλώνεται ὑπὸ τὴν μορφήν τελετῶν ἢ ἐορτῶν ἢ ὡς ἄσκησις ἐξουσίας, ὡς κατὰ κόρον ἐγένετο π.χ. κατὰ τὸν Μεσσίωνα εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην.